

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ

ΕΤΟΣ 8

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ Γ ΚΑΙ Δ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑΙ ΤΟΥ ΠΑΡΑΚΜΑΖΟΝΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Η ΤΕΛΙΚΗ ΠΤΩΣΙΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ ¹

Ὑπὸ

ΑΛ. Ν. ΔΙΟΜΗΔΗ

Ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τῶν Κομνηνῶν, παρὰ τὴν λάμψιν τῆς δυναστείας, ἀρχίζουσιν νὰ διαφαίνωνται συμπτώματα ὀργανικῆς τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας νόσου. Μὲ γοργὸν ρυθμὸν προχωρεῖ αὕτη, πλήττουσα δημόσια οἰκονομικὰ καὶ ἰδιωτικὴν οἰκονομίαν, χωρὶς τίποτε νὰ γίνεται διὰ ν' ἀνακόψῃ τὴν προϊούσαν φθοράν.

Ἡ βάσις ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζονται τὰ δημόσια ἔσοδα στενεύει. Αἱ πηγαὶ πλούτου αἰτίνας τροφοδοτοῦν τὴν ἰδιωτικὴν οἰκονομίαν χάνονται. Αἱ ἀποδόσεις ἀπὸ τὸν ἔγγειον φόρον, τοὺς δασμοὺς καὶ τὰ διάφορα τέλη, κύρια κεφάλαια τῶν δημοσίων ἐσόδων, φθίνουσιν, ἔνεκα αἰτίων τὰ ὁποῖα ἔχουσιν πληξοῦν εἰς τὰ καίρια αὐτὴν τῶν τῆν βάσιν.

Ἡ ματαίωσις τῆς διασώσεως τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας, ἣν ἐπεδίωξεν ἡ μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ ἐλευθέρου ἀγρότου, καὶ τὴν συγκέντρωσιν τῆς γῆς εἰς χεῖρας ἰσχυρῶν ἀρχόντων ἢ ἰδρυμάτων, ἐκκλησιαστικῶν ἢ κοσμικῶν. Ἡ ἀνιούσα τῶν φεουδαρχικῶν τούτων στοιχείων ἐπιρροή, ὑπῆρξεν ὀλεθρία διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς παραγωγῆς, βαρὺ δὲ πλήγμα κατὰ τοῦ κύρους τοῦ Κράτους ². Ἀπέραντοι ἐκτάσεις ἔμεναν ἀκαλλιέργητοι. Ἡ ὑπαιθρος βαθμηδὸν ἐρημοῦτο. Ἡ παραγωγή κατέπιπτε, μὲ ἄμεσον ἀντίκτυπον ἐπὶ τῆς ἐν-

¹ Ἀπόσπασμα ἐξ εὐρυτέρας μελέτης περὶ τοῦ βυζαντινοῦ βίου.

² Koetzchke, Allg. Wirtschsg, de Mittelalters, σελ. 473.

τεῦθεν ἀποδόσεως τῶν δημοσίων ἐσόδων. Ἡ βάσις οὕτω τῆς ἐγγείου φορολογίας, μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπὶ τῆς γῆς κυριότητος, εἰς πράγματι ἀσύδοτον μεγάλην γαιοκτησίαν, εἶχεν ἐκ βάθρων κλονισθῆ.

Οὐσιωδῶς ὅμως ἐπίσης περιωρίζοντο τὰ ἔσοδα — καὶ τοῦτο ἀπετέλει βαθύτερον ἔτι πλήγμα — ἀπὸ τὴν ἐκουσίαν ἢ ἐκθιαζομένην ἀτέλειαν, διὰ χαριστικῶν πράξεων — καθιερουμένων διὰ χρυσοβούλλων³, — πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, συναφῆ πρὸς αὐτὴν ἰδρύματα καὶ διαφόρους ἄλλους ἰσχυροὺς, ὀρθώνοντας τὴν βίαν, κατὰ τοῦ ἀσθενοῦς καὶ ὑποχωρητικοῦ κράτους.

Ἐστένευαν ὡσαύτως τὰ ἔσοδα, ἀπὸ αἷτια κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ χαρακτῆρος, ὀφειλόμενα εἰς τὴν χαλάρωσιν τοῦ συγκεντρωτικοῦ συστήματος καὶ τὴν προΐουσαν ἀποσύνθεσιν τοῦ πολιτικοῦ σώματος. Εὐρείας περιοχάς, ἀπεχώριζον οἱ αὐτοκράτορες τῆς φορολογικῆς ἐνότητος μὲ τὸ Κράτος, ὑπὸ τύπον δὲ «προνοίας», παρεχώρουν ταύτας εἰς ὑψηλοὺς ἀξιωματούχους, ἢ καὶ ἀπλῶς εὐνοουμένους, καρπουμένους, — κατὰ τὸ πρότυπον τῶν φεουδαλικῶν τῆς δύσεως θεσμῶν — τὰς ἐξ αὐτῶν προερχομένας δημοσίας προσόδους, ὡς περιουσιακὸν στοιχεῖον ἰδιωτικοῦ δικαίου⁴.

Ὀλεθρίαν ἐπίδρασιν, τόσον ἐπὶ τῆς ἐπιχειρηματικῆς πρωτοβουλίας τῶν ἀτόμων, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς δημοσιονομικῆς καταστάσεως, ἤσκησε τὸ σκληρῶς ταμειυτικὸν πνεῦμα τῆς φορολογικῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου. Ξένη αὕτη πρὸς κάθε ἰδέαν προστασίας τῆς οἰκονομίας διὰ τῆς φορολογίας, ὡς καὶ τῆς ἐπιδιώξεως διὰ ταύτης κάποιας ἐξισώσεως εἰς τὰ βάρη, ἔπληττεν ἄνευ διακρίσεως τοὺς ὑποτεταγμένους ἐν γένει εἰς τὸ Κράτος, διὰ ν' ἀσφάλισι κατὰ πάντα τρόπον τὰς δυνατὸν ὑψηλοτέρας εἰσπράξεις. Δὲν ἐξενίζετο διόλου ἂν ἡ εἰσπρακτορικὴ τῆς μέθοδος, ἐδημιούργει κοινωνικὰς ἀδικίας, ἂν μὲ τὴν αὐθαιρεσίαν τῆς ἐθυσίαζε συμφέροντα ἰδιωτικά, ἀπροσπάτευτα ἔναντι τοῦ δημοσίου, ἂν ἀπεξήρανε τὴν φορολογητέαν ὕλην, ἔπνιγε δὲ κάθε παραγωγικὴν διάθεσιν τῶν ἀτόμων⁵.

³ Doelger, *Byzant. Finanzv.*, σ. 63. Ἀνδρεάδη ἱστορία, σ. 561 κ.έ.

⁴ Doelger, αὐτ. σ. 90, σημ. 5.

⁵ Doelger, αὐτ. σ. 48 καὶ ἐπ, Bratianu, *Etudes*, σ. 10.

Πλήγμα τέλος βαρύ, τόσον τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, ὅσον καὶ τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας, ὑπῆρξεν ὁ διὰ τῶν πρὸς ξένας παροικίας παραχωρουμένων ἀτελειῶν, περιορισμὸς τῆς δημοσιονομικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Κράτους.

* * *

Ἡ σύνθεσις τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, παρὰ τὴν ἐπιβίωσιν παλαιῶν ρωμαϊκῶν δημοσιονομικῶν ἀντιλήψεων, διέφερεν οὐσιωδῶς τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης. Ἐγγυτέρα πρὸς τὴν οἰκονομίαν τῶν βασιλείων τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἡ μορφή της ἦτον ὄχι ἀπλῆ, ἀλλὰ πολυσύνθετος, μὲ πλευρὰς αἱ ὁποῖαι ὑπενθυμίζουν, καπιταλιστικὰς ἀντιλήψεις μεταγενεστέρων χρόνων καὶ ἄκρατον παρεμβατισμὸν συγχρόνων θεωριῶν.

Τοῦ Βυζαντίου κυρία πηγὴ πλούτου δὲν εἶναι ἡ γῆ. Τὸ ἐμπόριον, ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή, ἡ ἐξαγωγή, αἱ κατὰ θάλασσαν μεταφοραί, ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς θέσεώς του ὡς μεσάζοντος, ἀποτελοῦν τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς οἰκονομικῆς του δραστηριότητος. Αὕτη εἶναι ἐστραμμένη πολὺ περισσότερον πρὸς τὰς ὠφελείας τὰς ὁποίας ἀσφαλίζει ἡ κίνησις τῶν συναλλαγῶν, παρὰ πρὸς τὰ κέρδη ἐκ τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἐγχωρίων ἀναγκῶν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ρώμην, ἥτις οὐδέποτε ὑπῆρξε κέντρον παραγωγῆς, ἀλλὰ πάντοτε χώρα καταναλώσεως, ἡ νέα πρωτεύουσα, διετήρησε τὸν τύπον ναυτικῆς πόλεως, μὲ εὐρείαν ἐμπορικὴν καὶ βιομηχανικὴν ἀκτινοβολίαν⁶. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐνωρὶς ἤδη, μετὰ τὴν καθιέρωσιν της ὡς ἔδρας τῆς αὐτοκρατορίας, ἀποθαίνει πρωτεῦον οἰκονομικὸν κέντρον, διεθνοῦς χαρακτῆρος⁷. Πλὴν ταύτης ὅμως καὶ ἄλλαι πόλεις, ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς των θέσεως, τῆς ἐνδοχώρας τὴν ὁποίαν ἐξυπηρετοῦν καὶ τοῦ ἀνησύχου καὶ τυχοδιωκτικοῦ πνεύματος τῶν κατοίκων, συγκεντρώνουν κίνησιν καὶ γίνονται σταθμοὶ διαμετακομίσεως προϊόντων μὲ ὅλας τὰς συναφεῖς πρὸς τὰς ἐργασίας αὐτὰς ὀργανώσεις. Ἡ Συρία μὲ τὴν Ἀντιόχειαν, ἡ Αἴγυπτος μὲ τὴν Ἀλεξάνδρειαν παίζουν πρωτεύοντα ρόλον. Βραδύτερον δὲ ἄλλαι πόλεις τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μικρασιατικῆς ἀκτῆς⁸.

⁶ Pirenne, Mahomet et Charlemagne, σ. 2.

⁷ Lot, la Fin Du Monde Antique, σ. 81 καὶ σ. 477.

⁸ Heyd, I σ. 21 καὶ ἐπ. Koetzchke αὐτ. σ. 479.

Ἡ Κωνσταντινούπολις ὁμως ἰδίως, ἐξελίσσεται εἰς μεγάλην διεθνή ἀγοράν, ὅπου συρρέουν καὶ ἀποθηκεύονται προσωρινῶς, πολυτίμα προϊόντα, πρῶται ὕλαι ἐξ ὅλων τῶν τότε ἀνοικτῶν χωρῶν. Ἀπὸ τῶν πέριξ τῆς Βαλτικῆς θαλάσσης χωρῶν, μεθ' ὧν ἐπικοινωνεῖ δι' ὁδῶν, αἵτινες καταλήγουν εἰς τὸν Εὐξείνου, ἀπὸ τῶν περὶ τὴν Κασπίαν τοιούτων⁹, ἀπὸ τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας, τὴν Περσίαν, τὰς Ἰνδίας κλπ. καταλήγουν εἰς τὴν βασιλεύουσαν διάφορα καραθάνια μὲ ἐμπόρους ποικιλωτάτων φυλῶν.

Ἡ προηγμένη ἐξ ἄλλου τεχνικὴ κατάρτισις καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἰδιοφυΐα τῶν βυζαντινῶν, ἀνέδειξαν τὴν βιομηχανίαν καὶ βιοτεχνίαν των, ὡς τὴν ἀρίστην τοῦ τότε κόσμου, τὰ προϊόντα της δὲ παντοῦ περιζήτητα. Τοιαύτη ὁμως παραγωγή, ἐργαζομένη καὶ διὰ τὴν ἐξαγωγήν, προϋποθέτει ἀπαραιτήτως ἐπαγγελματικὴν εἰδίκευσιν καὶ ὀργάνωσιν οικονομικὴν ἐξελιγμένην, ἣτις δὲν ἠδύνατο νὰ λειτουργῇ χωρὶς ρευστὸν κεφάλαιον καὶ σταθερὸν ὄργανον ἀνταλλαγῆς¹⁰. Ἐπρεπε δηλ. νὰ ὑπάρχη νόμισμα ἀκεραίας ἀξίας, μὲ κῦρος καθιερωμένον ἀπὸ μακρὰν ἐκτίμησιν τῶν ἐμπορευομένων λαῶν.

Τὸ διέπον τὸ Βυζάντιον φορολογικὸν σύστημα, ἀπεικόνιζε πιστῶς τὴν φύσιν τῆς οικονομίας του. Ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία ἦν ἀπέκτησεν ἡ κυριότης τῆς γῆς, κατέστησε ταύτην πράγματι σχεδὸν ἀσύδοτον, ἢ ἐλάχιστα καὶ δυσχερέστατα ἀποδίδουσιν. Παρὰ τοὺς διαφόρους ἀμέσους φόρους, οἵτινες στηριζόμενοι εἰς αὐθαίρετα τυπικὰ κριτήρια, ἐπίεζαν ὀχληρότατα ὅλους τοὺς κατοίκους, ἀστοὺς καὶ ἀγρότας, τὰ ἀφθονώτερα δημόσια ἔσοδα, τὰ ἀκοπώτερον εἰσπραττόμενα, ἦταν οἱ ποικίλλοι ἔμμεσοι φόροι, τὰ τέλη εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς (10 % κατ' ἀξίαν), τὰ διάφορα τέλη τὰ πλήττοντα τὴν

⁹ Εὐρέθησαν χρυσᾶ βυζαντινὰ νομίσματα εἰς τὴν Ρωσίαν, ἀπὸ Βαλτικῆς μέχρι Κασπίας θαλάσσης καὶ Εὐξείνου «qui marquent comme d' un pointillé d' or la direction des voies commerciales», γράφει παραστατικώτατα ὁ S. Pirenne, ἴδε καὶ Bratianu, *Etud. byz.* σ. 225, ἴδε διὰ τὰς πρὸς Κωνσταντινούπολιν ἐμπορικὰς ὁδοὺς Heyd, *hist. Du Com. Du Lev.* σ. 12 καὶ ἐπ., σ. 53 καὶ ἐπ. Διὰ τὸ μὲ τὴν Βαλτικὴν διὰ τῆς Ρωσσίας, ἐμπόριον σ. 68 καὶ ἐπ. 72.

¹⁰ Das byzantinische Finanzwesen ruhte auf dem Grunde der Geldwirtschaft . . . und entwickelte Verkehrsformen, λέγει ὁ Koetzchke, αὐτ. σ. 467, 469.

κίνησιν τοῦ ἐμπορίου, τὰ λιμενικά, ζυγιστικά καὶ ἄλλα¹¹.

Ἐκ τῶν πηγῶν αὐτῶν ἀνέβλυζον ἔσοδα, δημιουργοῦντα ἄνεσιν ἣτις ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς μεγαλοπράγμονας αὐτοκράτορας ν' ἀσκοῦν τὴν φιλόδοξον πολιτικὴν των, εἰς τοὺς σῶφρονας καὶ οἰκονόμους, παρὰ τὰς μεγάλας δαπάνας ν' ἀποθησαυρίσουν διὰ τὰς ἰώρας τῶν στερήσεων, ἐπίσης ὅμως καὶ εἰς τοὺς ἀσυνειδήτους αὐτοκράτορας νὰ ἐνεργοῦν ὀλεθρίας σπατάλας, χωρὶς ἄμεσον ἀντίκτυπον συγκρατοῦντα αὐτοὺς εἰς τὸν ὀλισθηρὸν των δρόμον.

¹¹ Ἡ ταμιακὴ ἄνεσις τοῦ βυζαντινοῦ δημοσίου, ὡσάκις ἐπὶ συνετῶν Κυβερνήσεων παρατηρεῖτο αὕτη, ὠφείλετο εἰς εἰσπράξεις ἐξ ἐμμέσων φόρων καὶ τελῶν, ἀπὸ μονοπώλια καὶ ἐπιχειρήσεις μὲ κρατικὸν χαρακτῆρα, ἀπὸ τὴν ἄσκησιν τῶν λεγομένων *Hoheitsrechte*, τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο ἀντικείμενον ἀγρίας ταμιακῆς ἐκμεταλλεύσεως, ὅχι δὲ ἀπὸ ἀμέσους φόρους. Ἴδε *Brehtano, Byz. Volkswirts.* σ. 48, *Koetzchke* αὐτ. σ. 466 καὶ ἐπ. Καμμία ὅμως ἀναλογία μεταξὺ τῶν ἐξ ἐγγείου φόρου ἀποδόσεων καὶ τῶν ἐξ ἐμμέσων φόρων καὶ τελῶν προσόδων, δὲν ἤμπορεῖ νὰ στηριχθῇ εἰς ἀσφαλῆ κριτήρια. Ἡ χρησιμοποίησις ἄλλως τε συγχρόνων δημοσιονομικῶν ἔννοιῶν εἰς ἔρευναν σχετικῶν βυζαντινῶν ζητημάτων, ἀποτελεῖ σφάλμα, διότι αἱ ἔννοιαι αὗται ἦσαν ἄγνωστοι τότε, ἡ δὲ δημοσία οἰκονομία ἠκολούθει ἀντιλήψεις τότε ἐν χρήσει. Πολλοὶ συγγραφεῖς, ἀρεσκόμενοι εἰς ὑποθέσεις στηριζομένας εἰς ἀσθενεῖς ἐνδείξεις, διότι ἐλάχιστοι εἶναι οἱ μέχρις ἡμῶν περισωθέντες ἀριθμοί, ἀναθιβάζουσι τὰ δημόσια ἔσοδα τῆς Αὐτοκρατορίας εἰς αὐθαίρετα ὕψη. Οὕτε ὅμως ἡ τοῦ Ἰουδαίου περιηγητοῦ *Benjamin De Tudèle* μαρτυρία, ὅτι ἐπὶ *Μανουῆλ Κομνηνοῦ* τὰ ἐκ μόνης τῆς *Κωνσταντινουπόλεως* ἔσοδα ἀνήρχοντο εἰς 20.000 χρυσᾶ ἡμερησίως, ἀναλογοῦντα, κατὰ *Ἀνδρεάδην* (*Ἔργα* I σ. 442), εἰς 106 ἑκατομμύρια χρυσᾶ φράγκα ἑτησίως, οὕτε ἢ εἰς τὸν πρῶτον *Λατίνον* αὐτοκράτορα *Βαλδουῖνον* δοθεῖσα βεβαίωσις, ὅτι ἡ ἡμερησία ἐκ διαφόρων φόρων καὶ τελῶν ἀπόδοσις τῆς πρωτεύουσας ἀνήρχετο εἰς 30.000 χρυσᾶ, ἀντιστοιχοῦντα εἰς £ χρυσᾶς 6.750.000 ἑτησίως, εἶναι ἐπαρκῆ στοιχεῖα διὰ νὰ στηρίξωμεν ἐπ' αὐτῶν ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Πάντως πρέπει νὰ ἦσαν ἄφθονα τὰ ἔσοδα καὶ ὅταν ἀκόμη εἶχε παρακμάσει ἡ αὐτοκρατορία. Ἡ πυκνὴ κίνησις τοῦ ἐμπορίου, αἱ εἰσαγωγαί, ἐξαγωγαί καὶ ἡ διαμετακόμισις, ἔδιδαν ἀφορμὴν εἰς ἐπανειλημμένας παρεμβάσεις τῶν πολυπληθῶν εἰσπρακτορικῶν ὀργάνων, μὲ πλουσίαν πάντοτε εἰσπραξίν. Ἴδε *Παπαρρηγοπούλου* ΔI σ. 36 — 40. *Bury, Hist. of the Eastern, R. E.* σ. 219 καὶ ἐπ. *Diehl, Etudes byz.*, σ. 125. *Ἀνδρεάδης* *Ἔργα* I σ. 442 καὶ ἐπ. 455, 461 καὶ ἐπ., ὅπου ὁ *Ἀνδρεάδης* μὲ διαλεκτικὰ μᾶλλον ἐπιχειρήματα ἢ οὐσιαστικὰ, προσπαθεῖ νὰ ἀντικρούσῃ ἢ ὑποστηρίξῃ γνώμας ἀμφιβόλου ἀκριβείας. Ἴδε καὶ *Ἱστορ. Δημ. Οἰκονομ.* σ. 417 καὶ ἐπ. ἐνθα λεπτομερῶς ἐξετάζονται αἱ καθ' ἕκαστον δαπάναι.

Τὴν ἄφθονον αὐτὴν πηγὴν ἐσόδων, τὴν ὁποῖαν οἱ Βυζαντινοὶ ἐφαντάζοντο ἀνεξάντλητον, ἐστείρευσεν ἐν τούτοις βαθμηδὸν ἡ πολιτικὴ τῶν Αὐτοκρατόρων, μὲ τὰς πρὸς τὰς ἰταλικὰς πόλεις παραχωρήσεις. Ἀπὸ τοῦ 1111, καθ' ὃ ἔτος ἐξεδόθη τὸ πρὸς τοὺς Βενετοὺς πρῶτον χρυσόβουλον τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, δὲν σταματᾷ πλέον ἡ τακτικὴ τῆς ἀναγνωρίσεως ἀσυδοσίας καὶ προνομίων. Οὐσιαστικῶς, κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν χρόνων καὶ τὰς ἀτυχεῖς περιπετείας τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς σχεδὸν ἐξαφανίζονται ὡς πηγὴ πλουσίων ἐσόδων, μαζὺ δὲ μὲ αὐτοὺς χάνονται καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπὶ τῆς κινήσεως τέλη καὶ δικαιώματα. Ἡ ἄσκησις ἐπιτηδεύματος διὰ τοὺς ξένους, μένει ἀφορολόγητος. Ἐπειδὴ δὲ τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι εἰς χεῖράς των, ἐλαχίστη ἀπομένει ἐκ τοῦ κεφαλαίου τούτου πρόσοδος, πλήττουσα καὶ αὐτὴ μόνον τοὺς ἐντοπίους. Ἀπηλλάσσοντο δὲ οἱ ἀλλοδαποὶ, ὅχι μόνον τοῦ φόρου ἐπιτηδεύματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ φόρου ἐπὶ τῶν ἀκινήτων τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον πρὸς τοῦτο, κατ' ἐπέκτασιν δὲ ἀπηλλάσσοντο καὶ τὰ ἄλλα ἀκίνητα τὰ περιερχόμενα εἰς ἀλλοδαπούς, διὰ πράξεων ἐν ζωῇ ἢ αἰτία θανάτου¹².

Οἱ ξένοι, ἰδίᾳ Βενετοὶ καὶ Γενουῖται, ἔχουν ἴδια τελωνεῖα, δι' ὧν εἰσέρχονται καὶ ἐξέρχονται τὰ δι' αὐτῶν κινούμενα ἐμπορεύματα. Οἱ μετ' αὐτῶν συναλλασσόμενοι Βυζαντινοί, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ ἰδικά τους ὄργανα. Μεταφορὰ προϊόντων καὶ ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον ἐσχετίζοντο μὲ συμφέροντα προνομιούχων πόλεων, ἐνεργοῦνται ὑποχρεωτικῶς, μόνον διὰ πλοίων τῶν πόλεων τούτων, κατ' ἀποκλεισμὸν παντὸς πλοίου μὲ ἄλλην σημαίαν.

Ἡ ὀργάνωσις δηλ. καὶ ἐπιβολὴ τῆς Βενετίας καὶ Γενουῆς ἰδίως ἦτο τοιαύτη, ὥστε κάθε κέρδος, κάθε ἔμμεσος ὠφέλεια ἐξ ἐργασίας γινομένης ὑπὸ ὑπηκόων τούτων ἐπὶ τοῦ ξένου ἐδάφους, ἔπρεπε νὰ περιέρχεται εἰς τὰς ἰδίας των πόλεις, ἀποκλειομένης κάθε ἐξαιρέσεως¹³.

Συνέπεια τούτου ἦτον ὅτι ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξηφανίσθη τὸ βυζαντινὸν ναυτικόν, ὅχι μόνον ὡς πολεμικὸν ὄπλον, ἀλλὰ

¹² Heyd, I σ. 515. Ἐννοεῖται πόσαι καταχρήσεις ἐγίνοντο καὶ τὶ ἀτέρμονες συζητήσεις διεξήγοντο μεταξὺ τῆς αὐτοκρατορικῆς διοικήσεως καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ξένων παροικιῶν.

¹³ Diehl, Etudes, σ. 260.

καὶ ὡς μεταφορικὸν μέσον, διετηρήθη δὲ μόνον ὡς ἄκτοπλοῖα μὲ μικρὰ σκάφη. Καὶ ἐκ ταύτης ὅμως βαθμηδὸν ἐκτοπίζονται οἱ Βυζαντινοί, ἀπὸ τὴν λυμαινομένην τὰς θαλάσσας τουρκικὴν πειρατίαν¹⁴.

“Ὅσον ἐξελίσσειται ἡ ὀργάνωσις τῶν προνομιοῦχων κοινοτήτων, τόσον μειοῦνται τὰ εἰς τὸ βυζαντινὸν ταμεῖον περιερχόμενα ἔσοδα, αὐξάνουν δὲ τὰ τῶν ξένων παροικιῶν. Ἐντὸς αὐτῆς τῆς περιοχῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ εἰς τοὺς Γενουῖτας ὑπαγόμενον τελωνεῖον τοῦ Γαλατᾶ, εἰσέπραττεν ἑτησίως 200.000 ὑπέρπυρα, ἐν ᾧ τὸ τῆς αὐτοκρατορίας μόνον 30.000¹⁵.

¹⁴ Ἦδη ἐπὶ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, αὐτοκράτορος δηλ. ἰσχυροῦ, οἱ Γενουῖται εἶχον καταφέρει θανάσιμον πλήγμα κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ. Παχυμέρης, I σ. 419 καὶ ἐπ. «Ρωμαίοις ἀπέκλεισαν τὰς κατὰ θάλασσαν κελεύθους . . .». Βραδύτερον ἐπὶ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, καθαρὰ πλέον γράφει ὁ Παχυμέρης, II σ. 323, «τὸ ναυτικὸν γὰρ πρὸ χρόνων ἀπέσβετο . . .». Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ κεφαλαίου τοῦ Γρηγοῦρα, I σ. 174—176 εἶναι ἀπὸ τὰ θλιβερώτερα σημεῖα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἐπεισεν ἡ Γένουα τὸν Ἀνδρόνικον, ὅτι ἡ αἰτία τῶν κακῶν εἶναι τὸ ναυτικόν, «μάταιος ἄρα τῶν νηῶν ἡ δαπάνη . . .», «αἱ τριῆρεις δὲ καταληφθεῖσαι κεναὶ τῷ χρόνῳ διεφθάρησαν· αἱ μὲν γὰρ κατέδυσαν εἰς πυθμένα θαλάσσης, αἱ δὲ διερράγησαν». Ἐκπληκτικὸν εἶναι ὅτι περαιτέρω γράφει ὁ Ν. Γρηγοῦρας, II σ. 842, διὰ τὰς ἐπὶ Καντακουζηνοῦ προσπαθείας ἀνασυγκροτήσεως τοῦ ναυτικοῦ, τὰς ὁποίας ἐπολέμησαν αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει προνομιοῦχοι παροικίαι, φοβηθεῖσαι μήπως ἀναλάβουν δυνάμεις οἱ βυζαντινοὶ καὶ ἀποθοῦν ἐπικίνδυνοι. «Ἄρτι δὲ καὶ ναυτικὸν συνίστασθαι βουλευθέντος τοῦ βασιλέως Καντακουζηνοῦ διὰ τὰς συχνὰς τῶν Περσικῶν (τουρκικῶν) δυνάμεων ἐφόδους καὶ τῆς Ἀσίας ἐς Θράκην νύκτωρ καὶ μεθ’ ἡμέραν διαβάσεις (οἱ Λατίνοι) ὑπόνοιαν ἔσχον μᾶλα θρασεῖαν καὶ ἔδεισαν μὴ θαλασσοκρατησάντων Ρωμαίων, ὑπορρυεῖσαι ἢ αὐτῶν δύναμις μετὰ τῆς τοῦ κέρδους εὐπορίας αὐξήσῃ τάχιστα Ρωμαίοις». Πολυτίμους πληροφορίας περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐμπορίου τῶν ξένων, ἰδίᾳ δὲ τῶν Γενουιτῶν ἴδε εἰς Πασπάτη Βυζ. Μελέται, σ. 204—231, σταχυολογημένας ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὰ ἔργα δύο λογίων Φλωρεντίνων ἐμπόρων, οἱ ὁποῖοι ἤξευρον νὰ παρατηροῦν, ἐν ᾧ—λέγει ὁ Πασπάτης—ματαιῶς ζητοῦμεν ἀπὸ τοὺς ἰδικούς μας ἀκριθεῖς πὼς παρατηρήσεις.

¹⁵ Heyd, I σ. 498, τὴν ραγδαίαν ἐξέλιξιν ἐκ ταπεινῆς ἀρχῆς τῆς δυνάμεως τῶν Λατίνων, ὀφειλομένην εἰς τὰς διχονοίας τῶν Βυζαντινῶν, ζωγραφίζει ὁ Ν. Γρηγοῦρας ἱστορῶν τὴν περίοδον Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ. «Αὐτοὶ γὰρ (οἱ Λατίνοι) ἐξ ἀρχῆς ὀλίγα τινὰ καὶ φαῦλα περὶ τὸν τόπον οἰκήματα συγχωρηθέντες συστήσασθαι, ἔπειτα ἔλαθον, τοῦ χρόνου χωροῦντος ἐπὶ μέγα ἰδέξης τε καὶ δυνάμεως ἀναθάντες. Τῶν γὰρ βασι-

Αἱ πλούσιαι πάντοτε χῶραι τῆς Ἀνατολῆς ἐλάχιστα πλέον ἀπέφερον εἰς τὸ Βυζάντιον. Αἱ πηγαὶ ἀφθόνων προσόδων ἐκ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς προνομιοῦχου γεωγραφικῆς θέσεως, εἰς τὸ σταυροδρόμιον μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, ἦσαν εἰς χεῖρας τῶν Βενετῶν καὶ Γενουϊτῶν, οὐσιαστικῶς κυρίων τῆς Ἀνατολῆς. Εἶχον οὗτοι μὲ τὰς ἀτελείας τῶν ἀπωθήσει τοὺς ἐγχωρίους, στενεύσει δὲ ἀπελπιστικὰ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Κράτους καὶ τὰ πεδία ἀφ' ὧν ἠδύνατο τοῦτο ν' ἀντλήσῃ οἰκονομικὰ ἐφόδια.

Ἐν ᾧ ὅμως οὕτως ἡ βᾶσις τῶν δημοσίων ἐσόδων συνεχῶς στενεύει, ἀντιστοίχως δὲν ἐλαττώνονται αἱ δαπάναι. Ἡ αὐτοκρατορία μέχρι τέλους σπαταλᾷ διὰ τὴν διοίκησιν καὶ συμπεριφέρεται πάντοτε ὡς ἐὰν ἦτον ἡ ἄλλοτε πανίσχυρος κοσμοκράτειρα. Ἡ μακρὰ παράδοσις τῆς ἀφειδοῦς χύσεως χρήματος ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας, τῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων, τῶν ἀναγκῶν τῆς Κωνσταντινούπολεως καὶ τοῦ ὄχλου αὐτῆς, δὲν εἶχε διακοπὴν καὶ ὅταν ἀκόμη αἱ πρόσοδοι περιορίσθησαν. Οἱ Παλαιολόγοι, ἄρχοντες ἐδαφικῶς, στενῆς πλέον λωρίδος γῆς, μὲ ἄκρως μειωμένα ἔσοδα, δὲν ἔκριναν ἐν τούτοις ὅτι ἐπεβάλλετο ἀλλαγὴ τακτικῆς, ἔστω καὶ ἐὰν δι' ἐξευτελιστικῶν μόνον δανείων ἱκανοποιῶν τὰς ἀνάγκας τῶν. Ἐξηκολούθει πάντοτε χύσις πολλοῦ χρήματος δι' ὑποδοχὰς ξένων πρεσβειῶν. Ἀποστολαὶ τοιούτων συνεχίζονται, «φιλοτίμως καὶ δαψιλῶς πάντοτε» ἐμφανιζομένων, μὲ προσφοράς δηλ. δώρων καὶ φιλοδωρημάτων. Ἀφειδῆς γίνεται δαπάνη δι' ἀνακαινίσεις καὶ καλλωπισμοὺς ἐκκλησιῶν, διότι ἔξοδα τοιαῦτα κατὰ τὴν τότε ἀντίληψιν, εἶχον τὴν προτίμησιν ἔναντι ἄλλων δαπανῶν. Ἡ αὐλικὴ παράστασις — εἰκόνα τῶν ἀξιωματῶν, ὀλίγον πρὸ τῆς καταστροφῆς δίδει ὁ Κουροπαλάτης Κωδυνὸς ¹⁶ — εἶναι πάντοτε πολυτελής καὶ ἄμετρος. Ἡ συντήρησις τοῦ πα-

λέων στασιαζόντων κατ' ἀλλήλων ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς, καὶ τῶν Ρωμαϊκῶν ἐντεῦθεν πραγμάτων ταραττομένων οὗτοι λάθρα καὶ δολίως ὑπερχόμενοι ἔλαθον μὴ μόνον τὴν τῶν Βυζαντίων εὐπορίαν καὶ μικροῦ πᾶσαν τὴν ἐκ θαλάττης πρόσοδον παρελόμενοι, ἀλλὰ καὶ ὅσα τῶν δημοσίων πολυειδῶς ἔχοντα πραγμάτων ποικίλων πορίζει τοῖς ἀρχικοῖς πρυτανεῖοις τὸν πλοῦτον ὡς ἐντεῦθεν τὴν μὲν ἐκείνων ἐκ τῶν φόρων ἐπέτειον γίνεσθαι πρόσοδον διακοσίων ἔγγιστα χιλιάδων, τὴν δὲ Βυζαντίων βίαν καὶ μόλις τριάκοντα ».

¹⁶ Ἴδε καὶ Stein, Späetbyz. Verf. und Wirtschaftsgeschichte, σ. 43 καὶ ἐπ. Der Hofstaat.

λατίου καὶ τοῦ σμήνουσ τῶν αὐλικῶν θεραπόντων, αὶ τελεταὶ καὶ ἑορταί, κατηνάλισκον τεράστια ποσά. Ἡ ἔθιμοτυπία καὶ ἡ συναφῆς πρὸς αὐτὴν τάξις, ἡ ἐμφάνισις μεγαλοπρεπείας, ἔπρεπε νὰ μένουσ ἄθικτοι, ἔστω καὶ ἂν τὸ ταμεῖον ἦτο κενόν. Παραστατικώτατα εἰκονίζει τοῦτο ἡ φράσις συγχρόνου παρατηρητοῦ εἰπόντος «τὸ κράτος ἐποντίζετο καὶ ἡ γυνὴ ἡμῶν ἔστολίζετο»¹⁷.

* * *

Τὸ ἀψευδέστερον δείγμα τῆς οἰκονομικῆς δυνάμεως τοῦ Βυζαντίου, ὑπῆρξεν ἡ ἐπὶ μακροτάτην περίοδον χρόνου, διατήρησις ἀκεραίου νομίσματος. Ἄθικτον τοῦτο εἰς τὴν εἰς χρυσὸν περιεκτικότητα, ἀπέκτησεν ἀδιάσειστον διεθνὲς κύρος, διότι ἦτο ἀσφαλὲς μέτρον ἀξίας μὲ μὴ ἀμφισθητουμένην ἐξοφλητικὴν δύναμιν. Ἀνὰ τὴν τότε γνωστὴν οἰκουμένην, τὴν κειμένην ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως, ἐκυκλοφόρει ἀνέτως τὸ χρυσοῦν τοῦ Βυζαντίου νόμισμα, ἀπτῶς φανερωῶνον εἰς τοὺς διαφόρους λαοὺς, τὴν ἰσχὺν τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας. Οὐδενὸς ἄλλου νομίσματος ἡ ἀκτινοβολία, ὑπῆρξεν εὐρυτέρα καὶ κατὰ τόπον καὶ κατὰ χρόνον¹⁸.

Αἰτία τούτου ὑπῆρξεν ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότης τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ καθ' ὄλον τὸν μεσαίωνα ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ του κυριαρχία, ἣν ἐγνώριζε νὰ περιφρουρῇ πολιτικῶς καὶ

17 Krumbacher - Σωτηριάδη Ἱστο. τῆς Βυζ. Λογ. II σ. 39.

18 Δὲν διστάζω ν' ἀναδημοσιεύσω ὅσα ὁ Gelzer, Byz. Kulturg, σ. 78 γράφει περὶ τούτου, καίτοι ἐπανειλημμένως ἐγένετο αὐτῶν χρῆσις: **•In dem 800 jaehrigen Zeitraum von Diokletian bis Alexios dem Komnenen, hat die Romaeische Regierung sich niemals in die Notwendigkeit versetzt gesehen, einen Bankbruch zu begehen... Weder das Altertum, noch vollends die Neuzeit vermag diesem Phaenomen eine Parallelerscheinung an die Seite zu stellen. Diese ungeheuere Festigkeit der Roemischen Finanzpolitik, sicherte darum auch «Dem Byzantiner» seinen Weltkurs. Bei allen Nachbarvoelkern galt er wegen seiner Vollwertigkeit als gueltiges Zahlungsmittel. Durch sein Geld hat damals Byzanz die zivilisirte wie die Barbarenwelt beherrscht»,** ἴδε καὶ Boissonnade. *Le travail dans l'Eur. Chrét, au M. A.* σ. 65 «Ce fut le sou d'or Byzantin, type de la saine monnaie... qui fit loi sur tout les marchalis du monde». Ἴδε καὶ Ἀνδρεάδη Ἱστορ. σ. 404 καὶ ἐπ. καὶ Ἔργα I σ. 493 καὶ ἐπ. Ἡ μελέτη τοῦ Σβορώνου εἰς τὴν Ἐφημ. τῆς Νομισμ. Ἀρχαιολ. Τόμ. Β' (1899), σ. 347 καὶ ἐπ. ἀσχολεῖται μόνον μὲ νομισματικὰ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα.

πολεμικῶς. Δεσπόζον τῶν κυριωτέρων ἀρτηριῶν τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίει τὸ ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ βορρᾶ ἐμπόριον, ἄρχον τῶν θαλασσῶν δι' ὧν κατ' ἀνάγκην μετεφέροντο τὰ προϊόντα, μὲ παραγωγὴν πλουσίαν καὶ ποικίλην, γεωργικὴν καὶ βιομηχανικὴν, μὲ πληθυσμὸν — μίγμα διαφόρων φυλῶν — ρέποντα πρὸς τυχοδιωκτισμὸν, ἀσκήσαντα ἀνέκαθεν τὸ ἐμπόριον, διακρινόμενον ἀπὸ καταγωγῆς διὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ ἰδιοφυῖαν, εἶχε συγκεντρώσει τὸ πλεῖστον τῆς τοῦ τότε κόσμου κινήσεως. **Εἶχε** ἐξελιχθῆ αὐτὸ τοῦτο εἰς διεθνῆ ἀγοράν, ἐξεμεταλλεύετο δὲ ὅλας τὰς ἐντεῦθεν ὠφελείας ¹⁹.

Οἱ μεγάλοι αὐτοκράτορες μὲ τὴν νομοθεσίαν των, ἐνίσχυσαν τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν καὶ προήγαγον τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῆς Αὐτοκρατορίας. Μὲ τὸ χρυσοῦν νόμισμα (SOLIDUS) τὸ ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου καθιερωθὲν — ἢ ἀπλῶς νόμισμα, βραδύτερον δὲ ἀπὸ τοῦ 12—13 αἰῶνος ὑπέρπυρον καλούμενον ²⁰ — ἐπὶ τῇ βάσει ἀκριβοῦς σταθμίσεως τῆς εἰς χρυσὸν μεταλλικῆς ἀξίας, ἔπλασαν ὄργανον ἀσφαλές, στηριζόμενον εἰς ὑγιεῖς νομισματικὰς ἀρχάς. Περιφρουρούμενον πάντοτε, χωρὶς οὐδεμίαν ἀλλοίωσιν τῆς ἀρχικῆς βάσεως νὰ εἶναι ἀνεκτὴ, ἐπέρασε χωρὶς νὰ καμφθῆ, τὰς δοκιμασίας τῆς περιπετειώδους βυζαντινῆς ἱστορίας, μέχρι τῶν χρόνων τῆς παρακμῆς.

Ἡ ζωντανὴ πλουτοπαραγωγικὴ ἐνέργεια τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας, οἰκούντων χώρας ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ ἐξελιγμένης οἰκονομίας, εἶλκυε παλαιόθεν μέγα μέρος τοῦ κυκλοφοροῦντος πολυτίμου μετάλλου.

Ἡ αὐτόματος στροφή τοῦ χρυσοῦ πρὸς τὸ Βυζάντιον, ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς ἰσχυρᾶς οἰκονομίας του. Δὲν ὑπῆρξεν αὕτη αἰτία τῆς ἀναπτύξεώς της, ἀλλ' ἐξωτερίκευσις μόνον οἰκονομικῆς ἀκμῆς καὶ ἀπόδειξις ἀπτή ὅτι ἔφευγεν ὁ χρυσὸς κέντρα ἀσθενῆ καὶ ἐνετοπίζετο ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε ζωντανὸς πλοῦτος καὶ δύναμις. Ἡ συσσώρευσις καὶ ἀδιατάρακτος παρα-

¹⁹ Koetzchke, αὐτ. σ. 477 καὶ ἐπ.

²⁰ Ἀνδρεάδης Ἔργα I σ. 493. Περὶ τῆς ἀξίας τῶν ὑπερπύρων ἴδε Παπαρρηγοπούλου ΔI σ. 38 καὶ ἐπ., στηριζόμενον εἰς τὴν γνώμην τοῦ νομισματολόγου Π. Λάμπρου. Ὑπέρπυρον, κατὰ τὸν Σφόρωνον αὐτ. σ. 362 σημαίνει τὸ *augur costum* καὶ *recoctum* τῶν Λατίνων, νόμισμα δηλ., τοῦ ὁποίου ὁ χρυσὸς δι' ἐπανειλημμένων πυρακτώσεων προσέλαβεν ἄκραν καθαρότητα, γενόμενος οὕτως ἄπυρος, ἀπεφθός, ἐξάπεφθός.

μονή του εἰς τὸ Βυζάντιον, φανερώνει ὅτι ἡ οἰκονομία τούτου ἦτο ἐνεργητική, ἢ τοῦλάχιστον ὅτι ἐν τῷ συνόλω της διετηρεῖτο ἰσόρροπος.

Βεβαίως ἡ τυφλὴ ἐφαρμογὴ ἐννοιῶν τὰς ὁποίας ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη ἔχει ἐξαγάγῃ ἀπὸ μακρὰν παρατήρησιν τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων τοῦ νεωτέρου κόσμου, εἰς οἰκονομίαν λειτουργοῦσαν μὲ ἄλλας ἢ τὰς νῦν μεθόδους, δύναται νὰ παρασύρῃ εἰς σφαλερὰ συμπεράσματα. Ἡ μετακίνησις κεφαλαίων εἰς τὸ σύστημα τοῦ συγχρόνου καπιταλισμοῦ, μὲ τὴν εὐαισθησίαν τῶν ἀγορῶν καὶ τὸν δεσπόζοντα ρόλον τῆς πίστεως, εἶναι ραγδαία καὶ ἀπότομος, αἱ ἐντεῦθεν δὲ ἀντιδράσεις ἄμεσοι, ἐν ᾧ ἄλλοτε μόνον ἐν τῇ μακρᾷ διαδρομῇ τοῦ χρόνου, ἐξεδηλοῦντο τὰ ἀποτελέσματα, ἢ ἐπίδρασις των δὲ οὔτε ἄμεσος ἦτον οὔτε εὐκόλως αἰσθητή.

Εἰς τὰς γενικὰς της γραμμὰς ὅμως ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡ διατήρησις ἰσχυροῦ νομίσματος εἶναι προῖον ἰσορροποῦ οἰκονομίας καὶ αὐτόματος ἀντίκτυπος καρποφόρος ἐργαζομένης κοινωνίας, ἐντὸς πλαισίου εὐημερούσης πολιτείας, ἰσχύει—τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν—ἀπολύτως καὶ διὰ τὸ Βυζάντιον.

Ἡ φθορὰ τοῦ νομίσματος, ἡ πτώσις τῆς ἀγοραστικῆς του δυνάμεως, ἡ σπάνις τοῦ χρυσοῦ, παρακολουθοῦν μοιραίως τὴν ἀνισορροπίαν τῆς οἰκονομίας. Τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἔχει ἰσχὺν διὰ κάθε οἰκονομίαν—ἄλλοτε καὶ νῦν— εὐρισκομένην εἰς ὠρισμένον ἐπίπεδον ἐξελίξεως, λειτουργοῦσαν ἐπὶ τῇ βάσει καπιταλιστικῶν ἀντιλήψεων, κινουμένην δὲ ἐντὸς διεθνoῦς τροχιᾶς. Τὸ Βυζάντιον ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς του θέσεως, τῆς ἐκμεταλλεύσεως, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον, ὑπὸ τοῦ ἰδίου πληθυσμοῦ πολλῶν ἰδίων πηγῶν πλοῦτου καὶ τῆς πυκνῆς μὲ τὸν τότε κόσμον ἐπικοινωνίας, οὐδέποτε εἶχε κλειστὴν οἰκονομίαν. Αἱ συναλλαγαὶ ἦσαν συνεχεῖς καὶ ἡ ἀλληλεπίδρασις τούτων μεγάλη. Ἡ ἐκάστοτε φορὰ τῶν ρευμάτων τῆς διεθνoῦς ἐμπορικῆς κινήσεως ἐπηρέαζαν τὴν οἰκονομίαν του. Κατῶρθωνεν ὅμως αὕτη νὰ ὑπερπηδᾷ δυσχερείας καὶ ν' ἀντιδρᾷ ἀποτελεσματικῶς κατὰ οἰκονομικῶν πληγμάτων, τὰ ὁποῖα προήρχοντο συνήθως ἀπὸ τὴν βιαίαν ἢ λανθάνουσαν μεταμόρφωσιν τοῦ κόσμου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκινεῖτο.

* * *

Κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τῆς βυζαντινῆς ὑπεροχῆς, μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ 1204—ἄφ' ἧς χρονολογεῖται ὁ ἀνίατος

πλέον μαρασμός—ἡ οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου ὑπέστη ἐν τούτοις ἐπανελημμένους κλονισμούς. Ἐπέδρων ἐπ' αὐτῆς τὰ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα μετεμόρφωναν τὴν φάσιν τοῦ τότε κόσμου, ἔστρεφαν τὰ ρεύματα τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως, ἀνεδείκνυον νέους παράγοντας, ἐστείρευαν πηγὰς προϊόντων ἢ ἀπέκλειαν ἀγορὰς καταναλώσεως.

Ἄξιον ἐξάρσεως εἶναι ὅτι τὸ Βυζάντιον, μετὰ τὴν ἐπὶ Κωνσταντίνου οἰκονομικὴν ἐξυγίανσιν καὶ τὴν κοπὴν τῶν νέων νομισμάτων, ἔμεινε πιστῶς προσκεκολλημένον εἰς τὸ σύστημα τῆς χρυσῆς βάσεως, ἰσχύσαν δι' ὅλην τὴν Αὐτοκρατορίαν, ἐνιαίαν ἀκόμη καὶ ἐκτείνουσιν τὴν κυριαρχίαν τῆς εἰς τὰς Δυτικὰς καὶ Ἀνατολικὰς χώρας. Ἡ νομισματικὴ αὕτη ἐνότης δὲν διεσπάσθη καὶ μετὰ τὸν χωρισμὸν τοῦ Δυτικοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀνατολικοῦ Κράτους.

Ἐπέζησε μάλιστα αὕτη ἐπὶ μακρὸν τοῦ χωρισμοῦ, ὁ PIRENNE²¹ δὲ ἰσχυρίζεται, στηριζόμενος εἰς ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι κατ' οὐδὲν αἰ βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαὶ καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν τούτων ἐξάρθρωσις τῆς Δύσεως, ἐπηρέασε τὴν κυκλοφορίαν τῶν Ρωμαϊκῶν νομισμάτων, τῶν Κωνσταντινάτων δηλ. καὶ τῶν μετέπειτα ἐκδοθέντων ὁμοίου τύπου χρυσῶν νομισμάτων. Ἡ «ROMANIA» παρὰ τὴν χαλάρωσιν τῶν πολιτικῶν δεσμῶν, παραμένει οὐχ ἥττον ἀκόμη ὡς ἐνότης κόσμου, πυκνὴ δὲ συνεχίζεται ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῆς πλουσίας καὶ πολιτισμένης Ἀνατολῆς καὶ τῆς φερομένης πρὸς τὴν κατιοῦσαν Δύσεως. Ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἀνατολῆς, θρησκευτικὴ, καλλιτεχνικὴ, φιλοσοφικὴ, νομικὴ, οἰκονομικὴ δὲν διεκόπη. Μὲ τὴν ἀσυναισθητῶς μάλιστα ἀσκουμένην ὑπὸ τοῦ πολιτισμένου Βυζαντίου γοητείαν ἐπὶ τῶν βαρβάρων «L' OCCIDENT SE BYZANTINISE»²². Αἱ θαλάσσιαι συγκοινωνίαι δὲν ἔπαυσαν, φέρουν δὲ πρὸς τὰς διαφόρους παραθαλασσίους πόλεις τῆς

²¹ Mahomet et Charlemagne, σ. 90.

²² Ἴδε Pirenne, αὐτ. σ. 101 καὶ ἐπ. τὴν ἀνάπτυξιν περὶ τῆς ἐπιθιώσεως τῆς ἀρχαίας παραδόσεως καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐπιρροῆς εἰς τὴν πνευματικὴν, θρησκευτικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ζωὴν κατὰ τοὺς αἰῶνας τῶν βαρβαρικῶν μεταναστεύσεων καὶ τῆς βαθμιαίας ἐγκαθιδρύσεως ὑπὸ τῶν ἐπιδρομῶν νέων κρατῶν εἰς τὴν Δύσιν. Τὰ νέα κράτη δεσπόζονται εἰς τὰς ὀργανωτικὰς τῶν προσπαθειῶν ἀπὸ ρωμαϊκῆς νομικῆς ἀντιλήψεις, ὑφίστανται τὴν ἔλξιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ρώμης καὶ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸν ἐξ Ἀνατολῶν ἐρχόμενον Χριστιανισμόν. Ἴδε καὶ H. Laurent, Byzantion VII ἰδίως σ. 597 καὶ ἐπ. κριτικὴν τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Pirenne.

δυτικῆς Μεσογείου καὶ ἰδίως τὴν Μασσαλίαν καὶ Βαρκελώνην, ζωντανὰ ἀκόμη κέντρα οἰκονομικῆς δραστηριότητος, τὰ πολύτιμα προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς, τὰ ὅποια ἐκεῖθεν μετεκομίζοντο εἰς τὴν ἐνδοχώραν, δι' ἐν πολλοῖς ἀπὸ Ἀνατολίτας ὀργανωμένον ἐμπόριον²³.

Ἡ ἀδιάκοπος αὕτη προμήθεια ἀνατολικῶν προϊόντων εἰς τοὺς πληθυσμοὺς τῆς Δύσεως, ἐπροκάλεσε συνεχῆ ἀπορρόφῃσιν τοῦ χρυσοῦ τῆς Δύσεως — οὐδὲν σχεδὸν δυναμένης νὰ προσφέρῃ ἀντάλλαγμα εἰς ἐμπόρευμα — ἀπὸ τὰς ἀνατολικὰς χώρας, παλαιόθεν ἐξοικειωμένας μὲ τὴν ἀποθησαύρισιν πολυτίμων μετάλλων.

Τὴν ὀργανικὴν αὐτὴν ἐνότητα Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, παρὰ τὰς διαγραφομένας ἤδη μεταξὺ των φυλετικὰς ἀντιθέσεις, ἀρχίζει νὰ διασπᾶ ἢ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰῶνος νικηφόρος μουσουλμανικὴ ἐπιδρομὴ. Μόλις ὡς οἱ Ἄραβες κατέλαβον τὰς βορείας ἀκτὰς τῆς Ἀφρικῆς καὶ γενόμενοι κύριοι τῆς Ἰσπανίας ἐδέσποσαν τῆς δυτικῆς Μεσογείου, ἀπεκόπη ἢ ἐπαφῆ μὲ τὴν Ἀνατολήν. Ἐκτοτε χρονολογεῖται σχεδὸν στεγανὸς χωρισμὸς τοῦ κόσμου τῆς Δύσεως ἀπὸ τὸν προηγμένον κόσμον τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Μεσόγειος, ἀνέκαθεν συνεκτικὸς κρίκος τῶν δύο κόσμων, ἀποθαίνει τὸν δὸν αἰῶνα γραμμὴ διαχωρισμοῦ, διότι τὸ δυτικὸν ταύτης τμήμα, ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας πειρατοκρατούμενον, ἀπεκλείσθη διὰ τὸ ἐμπόριον τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς²⁴. Ἡ δύσις ἔκτοτε ἀπομονοῦται, σθύνει βαθμηδὸν κάθε ἀρχαία παράδοσις καὶ ἀρχίζει νέα ἐντελῶς ζωὴ, ἐπὶ ἰδίων πλέον βάσεων, ξένη πρὸς κάθε ἀνάμνησιν ἑλληνορωμαϊκοῦ παρελθόντος²⁵.

Ὁ πολιτισμὸς χάνεται, ὁ λαὸς καταπίπτει εἰς πενίαν, ἐμπόριον δὲν ὑπάρχει, στεναὶ μόνον συναλλαγὰι τῶν στοιχειωδῶν διὰ τὴν ζωὴν ἐπιτηδείων. Παντοῦ ἐπικρατεῖ τὸ «SYSTEME DOMANIAL» τῆς περιορισμένης δηλ. κατὰ τόπον στοιχειώδους αὐταρκείας χωρὶς πνεῦμα ἀποταμιεύσεως²⁶.

²³ Pirenne, αὐτ. σ. 62 καὶ ἐπ. σ. 143 Bratianu, Etudes, σ. 61.

²⁴ Pirenne, αὐτ. σ. 134 καὶ ἐπ. καὶ τὸ κεφάλαιον «La fermeture de la Méditerranée Occidentale», σ. 143 καὶ ἐπ.

²⁵ «La tradition antique se brise, parce que l'islam a détruit l'ancienne unité Méditerranéenne». Pirenne, αὐτ. σ. 163—260 «L'occident est forcé de vivre sur lui même en vase clos».

²⁶ Laurent, αὐτ. σ. 498.

Ὁ μέσος αἰὼν ἀρχίζει μὲ ὄλον τὸ ἠθικὸν σκότος, τὴν ὑλικὴν κατάπτωσιν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ἀθλιότητα.

Ἡ ἔλλειψις πλούτου καὶ κάθε πολυτελείας, ἡ κατάργησις κάθε εὐρυτέρας ἐμπορικῆς κινήσεως καὶ οἰκονομικῆς δραστηριότητος, συντελεῖ τότε εἰς πλήρη σχεδὸν ἐξαφάνισιν ἀπὸ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ χρυσοῦ ²⁷. Ἐφ' ἐξῆς χρησιμοποιεῖται ἄργυρος μόνον καὶ χαλκός, ὡς εὐτελεστέρας ἀξίας μέταλλα, ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὴν στενότητα τῶν ἐπιχωρίων συναλλαγῶν.

Ὁ χρυσὸς οὕτω φυγαδεύεται αὐτομάτως. Ἡ ἀποθησαυρίζεται καὶ χάνεται ἀπὸ τὴν κίνησιν ἢ ἐκρέει πρὸς Ἀνατολάς, ἐλκυόμενος ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐξελιγμένη ζωὴ ἐκτιμᾷ τὴν ἀξίαν του. Ἡ χρυσῆ βᾶσις ἐν ἰσχύϊ πάντοτε εἰς τὸ Ἀνατολικὸν Κράτος, ἀπορροφᾷ τοῦτον διὰ τὴν κοπὴν τῶν παγκοσμίου κύρους χρυσῶν νομισμάτων ²⁸. Ἐπίσης ὅμως ἀναζητεῖ τοῦτον ἡ εὐρέως διαδεδομένη βιοτεχνία χρυσοχοΐας, διὰ καλλιτεχνικὰς καὶ ἄλλας χρήσεις, συνήθεις εἰς κοινωνίας ἐξελιγμένου πολιτισμοῦ

Ἐντεῦθεν ηὔξησε σημαντικὰ ἡ ποσότης τοῦ χρυσοῦ τοῦ εἰς τὴν ἀνατολικὴν αὐτοκρατορίαν συγκεντρωθέντος. Πανταχόθεν ἔκλινεν οὗτος πρὸς αὐτὴν, διότι ἡ οἰκονομία προήγετο χάρις εἰς ἀκμάζον ἐμπόριον, ἀνθοῦσαν βιομηχανίαν καὶ ναυτικόν, ἄρχον τῶν θαλασσῶν. Ἐξ ἐτέρου τὸ Κράτος, μὲ συνείδησιν τῆς ἀποστολῆς του, ἐφρόντιζε — παρὰ προσωρινὰς διαλείψεις—ὅπως ἡ πολεμικὴ του ὀργάνωσις ἀνταποκρίνεται πάντοτε πρὸς τὰς ἀξιώσεις ἡγεμονικῆς πολιτικῆς. Ἐφ' ὅσον ὁ ὀργανισμὸς διετηρεῖτο ὑγιῆς ἀκόμη καὶ ἐλαστικός, ἀντέδρα εἰς τὰς δυσκολίας καὶ προσηρμόζετο εἰς τὰς ἐκάστοτε νέας καταστάσεις. Παρὰ συχνὰς οἰκονομικὰς κρίσεις, τὰς ὁποίας ἡ Αὐτοκρατορία ὑπερεπήδα ἐπιτυχῶς, ἡ ποσότης τοῦ ἐν αὐτῇ χρυσοῦ, πρέπει νὰ ἐκρατήθη ἐν συνόλω, εἰς ὑψηλὸν ἐπίπεδον. Οὕτω τὸ χρυσοῦν βυζαντινὸν νόμισμα, θεμελιωμένον ἐπὶ οἰκονομίας μὲ πλάστιγγα ἐνεργητικὴν, πλαισιωμένης ἀπὸ κράτος ἰσχυρόν, παρέμεινεν ἐπὶ αἰῶνας ἀκέραιον καὶ ἀνόθευτον, ὄργανον ἀσφαλὲς κάθε διεθνοῦς συναλλαγῆς, μέτρον ἀδιάσει-

²⁷ Pirenne, αὐτ. σ. 152. Bratianu Etud. σ. 75 καὶ 221.

²⁸ «La frappe de l'or deviendra l'apanage de Byzance au moyen âge», λέγει ὁ Bratianu, αὐτ. σ. 62 καὶ 225 καὶ ἐπ.

στον ἐν τῇ ἀξίᾳ του, εὐρυτάτης ἀκτινοβολίας, διακηρύττον εἰς τὸν τότε γνωστὸν κόσμον τὴν ἀκλόνητον τοῦ Βυζαντίου δύναμιν ²⁹.

* * *

Ἡ ἀκμὴ αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ διατηρηθῆ ἐπ' ἄπειρον. Αἱ πρῶται ἐνδείξεις τῆς κάμψεως παρουσιάζονται ἤδη ἀπὸ τὴν

²⁹ Κατὰ περιόδους βεβαίως ἐπήρχοντο γεγονότα, βαρύνοντα τὴν οἰκονομίαν, δημιουργοῦντα παθητικὴν κατάστασιν καὶ ἀπειλοῦντα τὴν ἰσορροπίαν. Τοῦτο παρουσιάζετο κυρίως ὅταν αἱ ἀνάγκαι τῆς εἰσαγωγῆς ἀπὸ χώρας, πρὸς ἃς δὲν ὑφίστατο ἀντίστοιχος ἐξαγωγή, ἀπερρόφων χρυσὸν ἐπηρεάζουσαι δυσμενῶς τὴν πλάστιγγα, ὡς παρετηρήθη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ πολυτέλεια τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ ἡ φημισμένη μεγαλοπρέπεια τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς διοικήσεως, ἰδιότητες ἀσιατικῆς καταγωγῆς, εἶχαν ἀνυψωθῆ εἰς περιωπὴν πολιτικοῦ ἀξιώματος. Ἡ δαπανηρὰ αὐτὴ τακτικὴ εἶχε μιμητὰς ὀλόκληρον τὴν ὑψηλὴν κοινωνίαν, τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ λαϊκῶν ἀρχόντων. Ἐντεῦθεν αἱ μεγάλαι ἀνάγκαι εἰς πολυτελεῖα καὶ χρυσοποικιλτα ὑφάσματα, εἰς μεταξωτὰ καὶ βελούδινα εἶδη, εἰς πολυτίμους λίθους καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, σπάνια καὶ ἀκριβὰ. Τὸ Βυζάντιον κατ' ἀρχὰς δὲν εἶχεν ἰδίαν παραγωγὴν μετάξης, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ περιώριζε τὰς ἀνάγκας τῆς. Ἀφειδῶς εἰσήγε δαπανηρὰ εἶδη ἐξ Ἀσίας, Κίνας ἰδίως, καὶ Ἰνδιῶν. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχεν ἀπ' εὐθείας συγκοινωνία, ἡ μεταφορὰ τῆς μετάξης ἐνηργεῖτο ἰδιὰ Περσίας, οἱ ἔμποροι τῆς ὁποίας ἐξεμεταλλεύοντο τὴν μεσάζουσαν θέσιν τῶν καὶ ἐπεθάρυναν τὰ καθ' ἑαυτὰ βαρύτεμα προϊόντα, μὲ διάφορα τέλη καὶ ἰδίως τὸν ὄγκον τῶν ἰδίων ὠφελειῶν. Ἡ ἐπὶ μακρὸν συνεχιζομένη αὕτη προμήθεια καὶ ἡ ἀναγκαστικὴ τῶν Περσῶν μεσαζόντων ἐνέργεια, κατέστησεν αἰσθητὴν τὴν ἐντεῦθεν ζημίαν, ἠπειλήσεν δὲ ἐν τέλει σοβαρῶς—ὡς φαίνεται—τὴν θέσιν τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας. Οἱ ἱμπεριαλιστικοὶ ἐξ ἄλλου πόλεμοι καὶ αἱ σπατάλαι τῆς μεγαλοπράγμονος ἐκείνης βασιλείας, ἧτις ἐδαπάναν ἀφειδῶς δι' ἐκτέλεσιν εὐρυτάτου οἰκοδομικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ προγράμματος, ἐν συνδυασμῶ μὲ τὴν ἐκ τῆς καταναλώσεως τοῦ χρυσοῦ ἐξάντλησιν, ἔπληξαν εἰς τὰ καίρια τὴν οἰκονομίαν τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλ' ὄργανισμὸς ἀκμαῖος, ὡς ἦτο τὸ Βυζάντιον, ἀντέδρασεν ἰσχυρῶς. Ἀπῆλλαξεν ἐν πρώτοις ὁ Ἰουστινιανὸς τὸ εἰσαγωγικὸν ἐμπόριον τῆς ἐξαρτήσεώς του ἀπὸ τὴν Περσίαν. Ἐπειτα ἡ ἐγκλιμάτισις τῆς μεταξοκαλλιεργείας καὶ ἡ σύντονος ἐκμετάλλευσις τῆς πλουτοφόρου αὐτῆς ἐργασίας διὰ τὴν ἐξαγωγήν, ἐβοήθησε τὸ Βυζάντιον νὰ ἐξέλθῃ τῆς κρίσεως (Heyd I., σ. 12 καὶ ἐπ. Bratianu, Etudes σ. 73). Ἐδημιουργήθη δηλ. νέα πηγὴ σημαντικῆς εἰσροῆς χρυσοῦ, δι' ἐξαγωγῆς βαρυτίμων προϊόντων, τῶν ὁποίων καὶ ἡ πολυτίμος πρώτη ὕλη καὶ ἡ εἰδικευμένη ἐργασία, ἦσαν ἀμφοτέραι ἐγχωρίας πλέον προελεύσεως. Ἡ διοίκησις τῆς Αὐτοκρατορίας ἀντελήφθη ἀμέσως πόσον σημαντικὰς ὠφελείας ἠδύνατο ν' ἀσφαλίσῃ ὑπὲρ τοῦ δημοσίου, ἐπιτηδεῖα ἐκμετάλλευσις βιομηχανίας, τὰ προϊόντα τῆς ὁποίας ἐθεράπευον κυρίως ἀνάγκας τοῦ

11ην ἑκατονταετηρίδα, ἀσθενεῖς βεβαίως ἀκόμη, διότι ἡ ἀποταμιευτικὴ δύναμις πολλῶν αἰώνων εἶχε δημιουργήσει στερεὰν βάσιν ἀντέχουσαν εἰς κλονισμούς. Ἡ πυκνότης ὅμως τοῦ

Κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἐξαγόμενα ἰδὲ θὰ προσεκόμιζον ἀφθονὰ κέρδη. "Ἰδρυσεν ὅθεν αὕτη ἰκρατικὸν μονοπώλιον ἐμπορίας καὶ βιομηχανίας τοῦ εἴδους, πραγματοποιοῦσα τακτικὸν ἔσοδον μὲ πώλησιν βυζαντινῶν μεταξωτῶν. Ἡ ὑφαντουργικὴ τῶν τελειότης κατέστησε ταῦτα περιζήτητα, διετήρησαν δὲ ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἀπόλυτον ἐπικράτησιν εἰς τὰς κυριωτέρας διεθνεῖς ἀγοράς. Βιομηχανία οὕτω καθαρῶς πολυτελοῦς χαρακτήρος, ἀπέβη σημαντικὸν ἐνεργητικὸν στοιχεῖον τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας. Koetzchke, αὐτ. σ. 481 καὶ ἐπ. Vasiliev I., 219 καὶ ἐπ. Ἄμαντου Ἱστορ. τοῦ Βυζ. Κρ. I 249, ὅστις παραπέμπει εἰς τὴν ἰδρῦσασαν τὸ Μονοπώλιον Νεαρὰν τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Κίνδυνον διὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ Βυζαντίου παρουσίασε βραδύτερον ἢ ἐξ Αἰγύπτου καὶ Συρίας προμήθεια σιτηρῶν, ὅταν αἱ χῶραι αὗται κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα κατεκτήθησαν ἀπὸ τοὺς Ἀραβας καὶ ἐξῆλθον τοῦ κύκλου τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας. Ὁ χρυσός, δεδομένου ὅτι αἱ ἐν λόγῳ χῶραι οὐδὲν σχεδὸν ἠγόραζον ἀπὸ τὸ Βυζάντιον, διέρρειε πρὸς τὰ ἐκεῖ, χωρὶς κανὲν ἀντίρροπον. Ὁ κίνδυνος ἐξαντλήσεως ἐβίασε τότε τὴν Αὐτοκρατορίαν νὰ ἀναζητήσῃ ἱκανοποίησιν τῶν εἰς σίτον ἀναγκῶν τῆς, εἰς τὰς ἰδίας τῆς ἐπαρχίας Θράκην, Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὰ παράλια τοῦ Πόντου, αἵτινες προδήλως ἐνέτειναν τὴν παραγωγὴν. (Briatianu, Etudes σ. 136).

Ἡ ἐλευθερία τῆς ἀσκήσεως ἐμπορίας καὶ βιομηχανίας, ἰδὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀρχὴ παραδεδεγμένη εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐισυνέχισε τοῦτο ἐν πολλοῖς τὰς διοικητικὰς παραδόσεις καὶ φορολογικὰς μεθόδους τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης τῶν ἐσχάτων χρόνων, ἧς ἦτο ἰδιάδοχος. Πρὸ τῆς γοργᾶ προϊούσης οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰῶνος, ὁ ὄργανισμὸς τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Ἰωνσταντίνου, ὑπὸ τὴν ὄθησιν τῶν ἰσχυρῶν αὐτῶν αὐτοκρατόρων, ἀντέδρασε. Δι' αὐστηρᾶς συγκεντρώσεως ἀνῶρθωσαν τὸ κῦρος τοῦ Κράτους. Ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου ἡ ἐπιβολὴ πειθαρχημένης οἰκονομικῆς ἰδράσεως καὶ πνεύματος ἄκρας ταμιευτικότητος, ἐσταμάτησαν τὴν κατάρρευσιν καὶ ἐχάραξαν ἀνεξιτήλως τὸν ἰδρόμον τοῦ μέλλοντος. Χωρὶς τὴν ἄτεγκτον αὐτὴν περισυλλογὴν καὶ συγκέντρωσιν πάσης ἐξουσίας, ἧτις ἔσθυσε κάθε ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἐπὶ τοῦ πολιτειακοῦ καὶ οἰκονομικοῦ πεδίου, ὁ τότε κόσμος τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐξωτερικῶς πανταχόθεν βαλλόμενος, ἐσωτερικῶς ἐκτεθειμένος εἰς μυρίας ἀποσυνθετικὰς ἐνεργείας, θὰ ἔβαινε ἀκατασχέτως πρὸς πλήρη ἀναρχίαν. (Lot, la fin du monde antique, ἰδίως σ. 212 καὶ ἐπ. καὶ τὴν γλαφυρὰν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Briatianu Etudes, σ. 87). Ἐκτοτε δεσπόζει ἀπολύτως σύστημα διευθυνομένης οἰκονομίας. Δὲν ἀφίνει αὕτη οὔτε αἱ τιμαὶ νὰ ρυθμίζονται αὐτομάτως, οὔτε συναγωνισμὸς ν' ἀναπτύσσεται, οὔτε αἱ προμήθειαι νὰ ἔρχονται ἐλευθέρως ὅποθενδήποτε, οὔτε τὰ ἐπιτηδεύματα

χρυσοῦ ἀρχίζει ν' ἀραιώνεται, διότι ὅ,τι ἐξέρχεται, δὲν φαίνεται ν' ἀνανεώνεται κατ' ἴσην μοίραν. Αἱ πλουτοφόροι πηγαὶ στενεύουν, διότι αἱ ἄθλια Κυβερνήσεις τοῦ πλείστου τοῦ 11ου

ν' ἀσκοῦνται κατ' ἀρέσκειαν. Ὅλα εἶναι ρυθμισμένα καὶ παντοῦ ἢ ἐπέμβασις σταματᾷ, ἐλέγχει καὶ ὁδηγεῖ. Εἰς τὴν σειρὰν τῶν σκέψεων αὐτῶν καὶ τῶν συγγενῶν οἰκονομικῶν μεθόδων, εἰσηλθε καὶ τὸ Βυζάντιον, ἔμεινε δὲ ἀπαρασαλεύτως προσκεκολλημένον ἐπὶ χίλια ἔτη.

Θὰ ἦτο σφάλμα ὅμως, εἰὰν συνήγετο ἐντεῦθεν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἢ ἀνωθεν αὕτη ἐπιβολή, ἢ μονοπωλιακὴ ἐμπορία καὶ προμήθεια προϊόντων καὶ ἢ κρατικὴ βιομηχανία, κατήργησαν τὸν καπιταλισμὸν ἢ ἐστένευσαν τὰ κέρδη, ἢ περιώρισαν τὸν ἀριθμὸν τῶν πλουσίων. Οὐδέποτε ἴσως ὑπῆρξε σκληροτέρα ἐκμετάλλευσις τοῦ ἀσθενοῦς ἢ τοῦ πενέστου καὶ ἀπαισιωτέρα ἐπιβολὴ τοῦ λεγομένου ἰσχυροῦ, ὅστις ἐξεμεταλλεύετο ὑπὲρ ἑαυτοῦ ὅλην τὴν δύναμιν τῆς πολιτείας καὶ κοινωνίας, δεσπόζων ἀπολύτως τούτων καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Brook Adams, *Les lois de la civilisation et de la décadence*, σ. 90, 123, 133, 137.

Ἡ λεπτομερειακὴ ρύθμισις κάθε ἐπιτηδεύματος καὶ τῆς ζωῆς τῶν συντεχνιῶν, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν μεταφορῶν, ἐξάγεται ἀπὸ τὸ «Ἐπαρχιακὸν βιβλίον» Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Συνεχῆς ἔλεγχος μὲ ὀχληρὰς ἀνακρίσεις κάθε ἐνεργείας καὶ κάθε πράξεως, πανταχοῦ παρούσα ἀστυνομία, μὲ ἀπαγορεύσεις καὶ περιορισμούς, ἢ παράθασις τῶν ὁποίων συνεπάγεται σκληρὰς κυρώσεις, ἢ ἀπορρόφησις τέλος ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου κάθε βιομηχανίας παρεχούσης εὐκόλα κέρδη, εἶναι ἢ χαρακτηριστικὴ τὸ σύστημα ιδιότης, ἴδε Vasiliev I., 453 καὶ ἐπ. Diehl Marçais, σ. 95 καὶ ἐπ., σ. 505 καὶ ἐπ. Bratianu *Etudes*, σ. 137. Ἀνδρεάδης, *Byzance Paradis du monopole et du privilège* εἰς Ἔργα I σ. 599 καὶ ἐπ., ὅστις ὅμως ἐπιφανειακῶς μόνον ἄπτεται τοῦ θέματος καὶ Koetzchke, αὐτ. 483 καὶ ἐπ. Αἱ πολύπλοκοι οἰκονομικαὶ αὐταὶ λειτουργίαι τοῦ κράτους, ἤγαγον εἰς ἴδρυσιν εἰδικευμένων ἀρχῶν μὲ καθωρισμένην ἀρμοδιότητα. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ λεγόμενοι «κομμερκιάριοι», παλαιότερον ἰκαλούμενοι «*comites commerciorum*», πράκτορες τοῦ κράτους, ἐν τῇ ἀσκήσει παρὰ τούτου τοῦ ἐμπορίου. Αὐτοὶ ἐνήργουν «ἐμπορικὰς πράξεις διὰ λ/σμὸν τοῦ αὐτοκράτορος», δηλ. τοῦ φίσκου (Millet, *Sur les Scaux des commerciaires byzantins* ἐν *Mélanges Schlumberger*, σ. 303 καὶ ἐπ. καὶ Heyd I., σ. 19), προκειμένου περὶ τοῦ ἐμπορίου τῆς μετάξης λέγει ἢ καθιερούσα τὸ μονοπώλιον αὐτῆς νεαρὰ «*χρητὴν τὴν μέταξαν τοὺς κομμερκιάριους πρὸς τοὺς βαρβάρους πραγματεύεσθαι. . . .*». Εἰς τοὺς κομμερκιάριους βραδύτερον ἀνετέθησαν τὰ καθήκοντα τελωνιακῆς ἀρχῆς, κατέληξε δὲ ἢ λέξις «κομμέρκιον» νὰ σημαίνῃ δασμὸν (Doelger, *Byz. Finanzen*, σ. 62.

Ζήτημα ἀπειλῆσαν πολλάκις κρίσιν ὑπῆρξεν ἢ ἐξασφάλισις τῆς προμηθεΐας ἀπειλῆσαν πολλάκις κρίσιν ὑπῆρξεν ἢ ἐξασφάλισις τῆς προμηθεΐας σιτηρῶν, τόσον τῆς πρωτευούσης ὅσον καὶ τῆς ὅλης αὐτοκρατορίας. Ἡ «θεοφύλακτος πόλις» μὲ τὸν πολὺν πληθυσμὸν, ἔπρεπε πάντοτε νὰ ἔχη ἀσφαλῆ ἐπισιτισμὸν. Ἡ περὶ τούτου φροντίς ὅμως δὲν ἐπετρέπετο

αἰῶνος, μὲ τὸ ἀντιμιλιταριστικὸν πνεῦμα, ἔχασαν τὰ περισσό-
τερα πλούσια ἐδάφη τῆς μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας. Μείωσις
τῆς οἰκονομικῆς δυνατότητος καὶ πτώσις τοῦ πολιτικοῦ
κύρους ἐθάδιζαν παραλλήλως³⁰.

Πάντως διαγράφεται ἕκτοτε τακτικὴ κιθδηλείας, μέθο-
δος δηλ. εὐκόλος, ἀλλ' ὀλεθρία πρὸς διατήρησιν τῆς ὀνομα-
στικῆς ἀξίας καὶ φαινομενικὴν ἀναπλήρωσιν τῶν κενῶν διὰ
μειωμένων νομισμάτων. Ἀρχὴ τοῦ κακοῦ ἐγένετο ἐπὶ Νικη-
φόρου Βοτανειάτου (1078). Καὶ αὐτὸς ὅμως ὁ Ἀλέξιος
Κομνηνός, ὁ ἀνορθωτῆς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, πρὸ
τῶν οἰκονομικῶν στενοχωριῶν τὰς ὁποίας ἀντεμετώπιζε,
κατὰ τὰς ἀρχὰς ἰδίᾳ τῆς βασιλείας του, διαδεχθεὶς ἐξαρθρω-
μένην διοίκησιν καὶ οἰκονομίαν ἐν ἀποσυνθέσει, μὲ στρατιωτι-
κὰς ὑποχρεώσεις τεραστίας καὶ αὐθάδεις τῶν σταυροφόρων
ἀξιώσεις, παρεσύρθη εἰς τὸ ὀλίσθημα νὰ μειώσῃ τὴν εἰς χρυ-
σὸν περιεκτικότητα τῶν νομισμάτων, νὰ εἰσέλθῃ δὲ εἰς τὴν
μέθοδον τοῦ τότε πληθωρισμοῦ δι' ἐκδόσεως ἀφθόνων νομι-
σμάτων μὲ τὴν αὐτὴν ὀνομαστικὴν ἀξίαν, ἀλλὰ μὲ μειωμένην
ἔσωτερικὴν ἀξίαν³¹—δι' ὃ τὸν ἐκάκισεν ὁ Νικήτας Χωνιάτης—

ποτὲ εἰς τὴν ἐλευθέραν τοῦ ἐμπορίου πρωτοβουλίαν, ἀλλ' ἐπεφυλάσσετο
εἰς τὴν ἄμεσον τῆς διοικήσεως ἐνέργειαν. (Ἴδε τὸν ἐνδιαφέρον κεφάλ.
L'approvisionnement de Constantinople τοῦ Bratianu εἰς Etudes, σ. 129 καὶ
ἐπ.). Ρύθμισις εἰσαγωγῆς ἢ μονοπωλίον μὲ διαφόρους παραλλαγὰς, ὅλα
τὰ ἐδοκίμασαν, χωρὶς ν' ἀποφύγουν τὰς καταχρήσεις καὶ τὰς ἐκμεταλ-
λεύσεις τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἐπιτηδείων, ὡς τοῦ «παγκακίστου» εὐνούχου
καὶ μεγάλου Λογοθέτου Νικηφόρου ἢ Νικηφορίτη, ὅστις ἠσφάλισεν ὑπὲρ
ἑαυτοῦ τὸ ἐκ τοῦ μονοπωλίου κέρδος (Παπαρρηγόπουλος Δ2 σ. 22, ἴδε
καὶ Μ. Ἀτταλειάτης (Ἐκδ. Βόννης) σ. 249, ὅστις ἀναφέρει ὅτι πρῶτον
ἔργον τῶν ἐν Ραιδεστῷ κατοίκων μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν των, ἦτο «τὸ
καθελεῖν καὶ καταβαλεῖν εἰς γῆν τὸ κοινὸν ἀτόπημα καὶ τοῦ ἀπὸ Λογο-
θετῶν δύστηνον ἐπινόημα καὶ τῆ εὐθηνία ἐπιβουλεῦον, τὸν καινουργη-
θέντα φημὶ ἐκτὸς τοῦ ἄστεος Φούνδακα.», δηλ. κατέλυσαν βίᾳ τὰ
ἐμπόδια τὰ ὁποῖα δὲν ἄφηναν τοὺς παραγωγοὺς νὰ μεταφέρουν ἐλευθέ-
ρως τὸν σίτον, ἀλλὰ τοὺς ἐξηνάγκαζον νὰ τὸν ἀποθηκεύουν ἔξω τῆς
πόλεως, ὁπόθεν ἐπωλεῖτο διὰ λ/σμὸν τοῦ μονοπωλίου εἰς αὐθαρέτους
τιμὰς.

³⁰ Ὁ Stein, Späetbyz. Verfas. und Wirtschaftsg. σ. 11 γράφει ὅτι ἀπὸ
τῆς ἐν Μαντζικέρτ ἥττης τῶν Βυζαντινῶν, ἥτις ἤνοιξε τὸν δρόμον εἰς τοὺς
Τούρκους πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, χρονολογεῖται ἡ ἐξασθένισις τοῦ βυ-
ζαντινοῦ νομισματος.

³¹ Ἀνδρεάδη Ἔργα I σ. 494 καὶ ἐπ. Bratianu σ. 228 καὶ ἐπ. Ostro-
gorski, Die laendl. Steuergem. σ. 69. Ὁ Σφόρωνος, αὐτ. σ. 356, λέγει ὅτι ὁ

ὑπῆρξε τοῦτο ὁ πρῶτος σοβαρὸς ἐκ νοθείας κλονισμὸς, ὅστις ἐπροκάλεσεν ἀσφαλῶς διαταραχὴν εἰς τὰς συναλλαγάς, ἔπληξε δὲ — ὅπως θὰ ἐλέγετο σήμερον — τὴν πίστιν καὶ τὴν πεποίθησιν τοῦ κόσμου ἐπὶ τὴν ἀξίαν τοῦ νομίσματος. Εἰς μὲν τὰς διεθνεῖς συμβάσεις, — τὴν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ δηλ. ἀποτίμησιν τοῦ νομίσματος — ὑπεχρεοῦτο τὸ Βυζάντιον νὰ ἐκπληροῖ τὰς ὀφειλάς του εἰς παλαιὰ ἀκέραια νομίσματα, προκειμένου δὲ περὶ καταβολῆς φόρων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ἠξίουσαν αἱ φορολογικαὶ ἀρχαὶ νὰ γίνεται αὕτη ἐπὶ τῇ βάσει ὑπολογισμῶν στηριζομένων εἰς τὴν ἀκεραίαν ἀξίαν. Δηλ. τὸ ἐκπεσμένον νόμισμα μόνον εἰς τὰς μεταξὺ ἰδιωτῶν σχέσεις ἴσχυε καὶ εἰς τὰς πληρωμὰς τοῦ Δημοσίου εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Κατάλυσις δηλ. κάθε σταθερότητος τῶν συναλλαγῶν.

Οἱ Κομνηνοὶ ὅμως αὐτοκράτορες, μὲ συνείδησιν τῆς ἐννοίας τοῦ Κράτους, δὲν ἠδύναντο ν' ἀνεχθοῦν ὡς μόνιμον κατάστασιν, τῆς ὁποίας ἠσθάνοντο τὸν ὀλέθριον ἀντίκτυπον. Ἦδη ἐπὶ Ἀλεξίου ἀπεκατεστάθησαν τὰ πράγματα, παρέμεινε δὲ ὑγιῆς ἀκόμη ἡ οἰκονομία καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς δυναστείας ἐκείνης.

Ἡ νομισματικὴ ὅμως αὕτη ἀνόρθωσις, ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην ἣν ἐμπνέει, ἔσω καὶ ἔξω τοῦ Βυζαντίου, ἡ μεγαλοπραγμάτων πολιτικὴ τῶν Κομνηνῶν. Παρὰ τὴν κακὴν ἀρχὴν ἣν ἔταμον οὗτοι, ἀνοίξαντες τὸν δρόμον εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν, ἀπὸ τὴν Βενετιανὴν πρὸ πάντων, τῆς ἰδίας τῶν χώρας, ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότης, αἱ ποικίλαι παραγωγικαὶ ἐργασίαι, εὕρισκόμεναι ἀκόμη ἐν μέρει εἰς χεῖρας ἐγχωρίων, ἡ χρησιμοποίησις ἀπὸ τὸ ἐμπόριον ἀρτηριῶν ἐντὸς τῆς βυζαντινῆς περιοχῆς κειμένων, ἡ διατήρησις μονοπωλιακῆς ἐκμεταλλεύσεως ὠρισμένων χωρῶν καὶ θαλασσῶν, ὅπως τῶν παρὰ τὸν Εὐξείνιον, ὅλα αὐτὰ ἐξηκολούθουν ἀφίνοντα ἀπτάς ὠφελείας, ἀνανέωναν δὲ τὸν παλαιόθεν συσσωρευθέντα πλοῦτον. Πάντως ἡ οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ 12ου αἰῶνος, πρέπει νὰ διετηρεῖτο ὅπωςδῆποτε ἰσόρροπος, διότι δὲν φαίνεται νὰ εἶχον εἰσέτι ἐξαντληθῆ αἱ φανεραὶ καὶ κρυφαὶ πηγαὶ πλοῦτου. Ὁ ὀργανισμὸς τῆς χώρας χάρις εἰς τὴν

Ἄλέξιος σφόδρα ἐκιθδήλευσε τὸ χρυσοῦν νόμισμα, τὸ ὁποῖον πρὸ αὐτοῦ ἦτο ἴσον πρὸς 12 μιλλιάρια, ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἰσοφάριζε πρὸς μόνον 4.

Κυβέρνησιν τῶν Κομνηνῶν, διετήρει ἀκόμη κάποιαν ἀντοχὴν καὶ ἐλαστικότητα, ἔστω καὶ ἂν αὐταὶ ἦσαν φαινομενικαὶ μᾶλλον ἢ πραγματικά.

Ἀρχίζει ὅπωςδήποτε ἔκτοτε ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν σταυροφοριῶν, ποσότητες σημαντικαὶ πολυτίμων μετάλλων, εἰς νομίσματα ἢ καὶ αὐτουσίως νὰ φεύγουν ἀπὸ τὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς. Μεμονωμένως τὰ πλήθη τῶν σταυροφόρων, τὰ ὁποῖα ἐπὶ αἰῶνα διήρχοντο ἀπὸ τὸ Βυζάντιον, ἐπιστρέφοντα εἰς τοὺς τόπους τῆς καταγωγῆς των, συναπεκόμιζον χρυσᾶ νομίσματα καὶ ἔργα βυζαντινῆς χρυσοχοΐας³². Αἱ διάφοροι ἐξ ἄλλου πόλεις τῆς Μεσογείου καὶ τὰ κράτη μὲ τὰ ὁποῖα ἦτον, εἰς συνεχῆ πολιτικὴν καὶ ἐμπορικὴν ἐπαφὴν τὸ Βυζάντιον, μὲ τὰς ἀνάγκας εἰς χρυσὸν τὰς ὁποίας ἀνέπτυσσεν ἢ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον χρησιμοποιοῦσα τοῦτον εἰς τὰς συναλλαγὰς οἰκονομία των, ἀπερρόφον ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν πολυτιμα μέταλλα, διὰ νὰ σχηματίζουν τὰ ἤδη ἔκτοτε ἀπαραίτητα ἀποθέματα χρυσοῦ³³.

Ἀκριβῶς δηλ. ὅπως πρὸ τεσσάρων αἰώνων, ἢ Ἀνατολή, ἀκμάζουσα τότε καὶ προαγομένη, ἀπερρόφα χρυσὸν ἀπὸ τὴν ἀδρανοῦσαν τότε καὶ πτωχὴν Δύσιν, τώρα ἀντιστρόφως, αἱ χῶραι τῆς Δύσεως, μὲ τὴν ἐντατικὴν ζωὴν ἢ ὁποία ἀρχίζει ἐκεῖ, προάγγελος νέας ἱστορικῆς περιόδου, ἐλκύουν πρὸς ἑαυτὰς τὸ ρεῦμα τοῦ χρυσοῦ.

Ἄλλ' εἰς τὴν προῖοῦσαν ἐξάντλησιν τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας, συνετέλεσεν ἐπίσης ἢ ἐπὶ αἰῶνας ἀκολουθουμένη ἀρχή, ἣν μὲ ἀκρότητα μάλιστα ἐφήρμοσαν οἱ Κομνηνοί, ὅτι ὁ χρυσὸς ἀσφαλίζει τὰς οὐσιωδεστέρας ἐπιτυχίας εἰς τὴν διπλωματίαν. Εἶναι κυριολεκτικῶς ἀφάνταστος ἢ ποσότης χρυσοῦ ἢ ἐπὶ αἰῶνας ρέουσα ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὰ ἔξω. Καὶ μόνον αἱ σωζόμεναι συμβάσεις τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐκπλήσσουν διὰ τὴν ἀφειδῆ τούτου χύσιν. Ἦντλουν οἱ αὐτοκράτορες ἀπὸ τὰ θεωρούμενα ἀνεξάντλητα ἀποθέματα τῆς χώρας καὶ ἐπλήρωναν ἐπὶ αἰῶνας ἐτησίᾳ εἰσφορᾶς εἰς ἰταλικὰς πόλεις, εἰς συμμάχους, εἰς ἐχθρούς, συνετήρουν στρατεύματα πολλῶν κρατῶν, διέφθειρον συνειδήσεις πληθυσμῶν ὀλοκλήρων, ἐδωροδόκουν ξένας ἀρχάς, συνέτρεχον εἰς τὴν συντήρησιν ναῶν ἢ τὴν ἀνοικοδόμησιν ἐκκλησιῶν, ἢ ἀνέγερσιν

³² Koetzchke, αὐτ. σ. 519 καὶ ἐπ.

³³ Koetzchke, αὐτ. σ. 533.

τειχῶν. Ἴταλοί, Νορμαννοί, Γερμανοί, Οὐγγροί, Βούλγαροι, Πετσενέγοι, Ρῶσοι, Τοῦρκοι καὶ ἄλλοι ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς, ἐξεμεταλλεύοντο τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ ἀσωτείαν τοῦ Βυζαντίου. Δὲν εἶναι περίεργον ἔαν ἡ πλουσία αὐτῆ χώρα, ἡ ὁποία ἐπὶ αἰῶνας εἶχε θησαυρίσει καὶ ἐπωφεληθῆ τὴν προνομιοῦχον τῆς θέσιν, ἔχασε μετὰ μακρὰν αἰμορραγίαν, κάθε ἱκμάδα, ἀποστραγγισθεῖσα δέ, ἔμεινε ξηρὰ πλέον καὶ αὐχμηρὰ οἰκονομία, χωρὶς καμμίαν δύναμιν ἀντοχῆς καὶ ἀντιδράσεως.

Ἡ πολιτικὴ τῆς δύναμις δὲν ἠδύνατο ν' ἀνθέξη εἰς τὴν οἰκονομικὴν τῆς ἀπαθλίωσιν.

* * *

Ὁ δωδέκατος αἰὼν, μὲ τὴν κίνησιν τῶν Σταυροφοριῶν, τὴν ροπὴν τῶν πληθυσμῶν τῆς Δύσεως πρὸς μετακίνησιν καὶ τὴν ἀρχομένην πυκνὴν ἐπικοινωνίαν ἀνθρώπων καὶ προϊόντων μεταξὺ τῶν τέως χωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων κόσμων, ἦτο προάγγελος βαθείας οἰκονομικῆς ἀναστατώσεως.

Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐπὶ τῶν Ἀγγέλων, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς οἰκονομικῆς ἀναρχίας, τῆς μειώσεως τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἀσωτίας τοῦ δημοσίου χρήματος, ἐκάμφθη τὸ βυζαντινὸν νόμισμα καὶ ἤρχισε φανερὰ ἡ νοθεία του. Ἐκυκλοφόρουν δηλ. παλαιὰ νομίσματα ἀκέραια καὶ νέα νομίσματα μὲ μειωμένον εἰς χρυσὸν βάρος ἢ κοπέντα μὲ χρυσὸν ὄχι ἀπεφθον. Ἡ τρέχουσα ἀξία, παρὰ τὰς διατάξεις τῶν νόμων καὶ τὰς σκληράς, ἀλλὰ ματαίας προσπαθείας τῆς διοικήσεως, βεβαίως δὲν ἦτον ἴση μεταξὺ τῶν δύο τύπων νομισμάτων, διότι διάφορος κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῶν συναλλασσομένων ἦτον ἡ κτητικὴ τῶν ἱκανότης³⁴. Ἀσφαλῶς ἡ θέσις εἰς κυκλοφορίαν ἐφθαρμένων νομισμάτων μὲ ὑποχρεωτικὴν ἐξοφλητικὴν δύναμιν, ἐξεδίωξε τὰ καλὰ νομίσματα, τὰ ὁποία ἢ ἐθησαυρίζοντο, ἢ ἔφευγον πρὸς τόπους ὅπου δὲν ἴσχυεν ἢ ἐπιβολὴ τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως³⁵, προσπαθούσης νὰ ἀνα-

³⁴ Κατὰ τὸν Stein, αὐτ. σ. II καὶ ἐπ. ἡ σημειουμένη ἔκπτωσις δὲν πρέπει νὰ ὑπερέβαινε τὰ 9—10% τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας. Τὰ νέα δηλ. νομίσματα ἀπετιμῶντο πρὸς 90—91% τῶν παλαιῶν ἀκεραίων νομισμάτων.

³⁵ Ἡ κυκλοφορία ὁπωσδήποτε μειωμένων νομισμάτων ὑπὸ κιβδηλοποιῶν, πρέπει νὰ ἦτο συνήθης πρᾶξις ἐν Βυζαντίῳ. Τὸ δέλεαρ τοῦ εὐκόλου κέρδους πρέπει πολλοὺς νὰ εἴλκυσεν ἐκ τῶν ἀσκούντων σχετικὰ ἐπαγγέλματα, ἡ νομοθεσία δὲ ἔκρινε τὴν πρᾶξιν οὕτως ἐπικίνδυνον,

τρέψη βίᾳ τὴν αὐτόματον ἐκτίμησιν τῶν ἀξιῶν. Διότι παρὰ τὸν διαμελισμὸν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν 4ην σταυροφορίαν, τὰ ἰδρυθέντα ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς λατινικῆς κράτη, δὲν ἔθιξαν τὸ κρατοῦν νομισματικὸν σύστημα, οὔτε ἔκοψαν νέου τύπου νομίσματα. Τὰ παλαιόθεν κυκλοφοροῦντα, ἐξηκολούθουν χρησιμοποιοῦμενα εἰς τὰς συναλλαγὰς, βεβαίως ἕκαστον ἀναλόγως τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ἀξίας, ἀσφαλῶς δὲ εἰς τὰ μὴ βυζαντινὰ πλέον τμήματα τῆς παλαιᾶς αὐτοκρατορίας θὰ συνεσσωρεύοντο τὰ ἀκεραιώτερα τῶν νομισμάτων.

Ἡ ἐν Νικαίᾳ αὐτοκρατορία, δὲν ἠδυνήθη μέχρι τέλους ν' ἀποφύγῃ τὸν πειρασμὸν τοῦ ἀθεμίτου κέρδους. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, διὰ ν' ἀντιμετωπίσῃ τὰς μεγάλας δαπάνας τῆς τολμηρᾶς πολιτικῆς του, δὲν ἐδίστασε νὰ κόψῃ νομίσματα μὲ μειωμένην εἰς χρυσὸν περιεκτικότητα³⁶.

Βεβαίως ἅμα τῇ ἀνασυγκροτήσει τῆς αὐτοκρατορίας, κατεβλήθη προσπάθεια νομισματικῆς ἐξυγιάνσεως, ἡ εὐρυθυεῖσα δὲ οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια τοῦ Βυζαντίου, ἡ ἀνύψωσις τοῦ ἠθικοῦ παράγοντος, ὑπῆρξαν θετικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα συνεκράτησαν ἐπὶ χρόνον τινὰ τὴν κατάστασιν καὶ ἀνέστειλαν προσωρινῶς τὴν ἐξωτερικὴν ἐκδήλωσιν τῆς ὀργανικῆς ἐξαντλήσεως. Ἀψευδῆ ὅμως στοιχεῖα κρίσεως περὶ ταύτης, παρέχονται ἀπὸ τὰς διατάξεις τῶν μὲ τὴν Βενετίαν συμβάσεων τοῦ 1265 καὶ τοῦ 1285. Εἰς τὴν πρώτην ὀρίζεται: «ἵνα ἔχωσιν οἱ Βενέτικοι ἄδειαν ἐξωνεῖσθαι σίτον ἀπὸ τὰς χώρας τῆς βασιλείας μου... ὅταν δὲ πωλεῖται ὁ σίτος ἐν τῇ Κωνσταντινουπό-

ᾧστε περιέβαλλε μὲ ἐγγυήσεις αὐστηρὰς τὴν ἄσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν «ἀργυροπρατῶν» καὶ τῶν «τραπεζιτῶν», ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὰς ἀστυνομικὰς διατάξεις τὰς περιεχομένας εἰς τὸ «ἐπαρχιακὸν βιβλίον» Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. «Ὁ τραπεζίτηςμηδὲν πράττειν παρὰ τὰ διατεταγμένα, τὸ μὴ τὰ νομίσματα ἢ τὰ μιλλιαρέσια ξέειν, μήτε τέμνειν ἢ παραχαράττεινεἰ δέ τις εὐρεθείη οὕτω διαπραττόμενος, τὴν χειρὸς τομὴν ποινὴν ὑποστήσεται». J. G. R. (ἔκδ. Ζεππῶν) II σ. 176.

Εἰς τὴν μελέτην τοῦ Σβορώνου, ἀναφερομένην εἰς τὰ βυζαντινὰ νομίσματα τῶν αἰώνων τῆς παρακμῆς, ἐρευνῶνται καὶ ἀναλύονται διάφοροι μορφαὶ κιθδηλείας καὶ ἐρμηνεύονται ἀμφισβητούμεναι ἔννοιαι βυζαντινῶν φράσεων σχετιζομένων πρὸς τὸ νόμισμα. Ὁλοκότινον, ἦτοι νόμισμα ἐκ χρυσοῦ καθαρισθέντος σ. 362, ὁ λ ὁ τ ρ α χ ο ν, ἀκέραιον δηλ. νόμισμα (vollwichtig) ἄ σ π ρ ο ν, ἐκ τοῦ λατινικοῦ asper, τραχύς, νόμισμα τραχὺ δηλ. μὴ ἀκόμη σπιλωθέν, καινουργές, μὴ φθαρὲν σ. 352 καὶ ἐπ.

³⁶ Chapman Michel, Paléologue σ. 157.

λει τὸ κεντηνάριον ἐπέκεινα τῶν πενήκοντα ὑπερπύρων, οὐ μὴν ἐξωνεῖται αὐτόν»³⁷. Ἐπετρέπετο δηλ. ἐξαγωγή σίτου, ἐφ' ὅσον ἡ τιμὴ τούτου δὲν ἔφθανε τὸ ἀνώτατον ὄριον τῶν 50 ὑπερπύρων τὸ κεντηνάριον, διότι προφανῶς ἡ τιμὴ αὐτὴ ἐλογίζετο ὡς ἡ συνήθης. Πρὸς ἀποσόθησιν ἀκριθείας τοῦ βίου, ἐξ ὑπερτιμήσεως εἵδους πρώτης ἀνάγκης, ἀπαγορεύεται προμήθεια διὰ τὸ ἐξωτερικὸν πέραν τοῦ ἄνω ὀρίου τιμῆς, διὰ νὰ σταματήσῃ ἡ ζήτησις καὶ συγκρατηθοῦν χαμηλὰ αἱ τιμαί. Εἴκοσιν ἔτη μόνον βραδύτερον εἰς τὴν σύμβασιν τοῦ 1285³⁸, ἡ βασικὴ τιμὴ ὀρίζεται ἀντὶ εἰς 50, εἰς 100 ὑπέρπυρα τὸ κεντηνάριον, δηλ. ἐδιπλασιάσθη αὕτη. Εἶναι ὅμως πολὺ ἀπίθανον ἐντὸς εἰκοσαετίας νὰ ἐπῆλθε διπλασιασμὸς τῆς τιμῆς ἀπὸ αἷτια ἀναφερόμενα εἰς τὴν παραγωγὴν τοῦ εἵδους — μείωσιν δηλ. ταύτης, ὕψωσιν τοῦ κόστους παραγωγῆς, αὔξησιν τῆς καταναλώσεως. Τόσον ἀπότομος ὑπερτίμησις εἵδους πρώτης ἀνάγκης, ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἔμενεν ἄνευ ἀμέσου ἀντικτύπου ἐπὶ τοῦ γενικοῦ ἐπιπέδου τῶν τιμῶν καὶ ἄνευ βαθείας ἐν γένει ἀναταραχῆς τῆς ὅλης οἰκονομίας, ἣτις δὲν σημειοῦται εἰς τοιοῦτον ὀπωσδήποτε μέτρον³⁹. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ ὕψωσις τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἦτο ὀνομαστικὴ μόνον, ὀφειλομένη ὄχι εἰς αἷτια τοῦ εἵδους τῆς παραγωγῆς, ἀλλ' εἰς τὴν ὑποτίμησιν τοῦ νομίσματος, τοῦ μέτρου δηλ. μὲ τὸ ὁποῖον ἐσταθμίζετο ἡ ἀξία. Ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία ἐν γένει εἶχεν οὐσιωδῶς πλέον στενεύσει καὶ κατὰ χῶρον καὶ κατ' ἔντασιν. Τὸ νόμισμα μὲ σαλευμένα ἠθικὰ καὶ ὕλικὰ στηρίγματα, φθειρόμενον δὲ ἐπὶ πλέον σκοπίμως ὑπὸ τῶν Κυβερνώντων, ἔχανε κάθε κῦρος καὶ κάθε σταθερότητα.

Οὕτω παρὰ τὴν προσπάθειαν τῶν σοβαροτέρων Κυβερνήσεων, διὰ κοπῆς ἀκεραίων πάλιν νομισμάτων νὰ ἐξυγιάνουν τὴν κατάστασιν, οὐδὲν ἐπέτυγχάνετο, διότι ἡ προιοῦσα τοῦ βυζαντινοῦ ὀργανισμοῦ ἐξάντλησις, δὲν ἐθεραπεύετο μὲ μηχα-

³⁷ Mikl. et Müll. Acta, III σ. 81.

³⁸ Ἡ σύμβασις αὕτη δὲν ἐσώθη εἰς τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν κείμενον. Ἐδημοσιεύθη τὸ λατινικὸν κείμενον εἰς τὴν συλλογὴν Tafel et Thomas Urkunden III σ. 74.

³⁹ Ἴδε τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος συζητήσεις εἰς Bratianu Recherches, σ. 122 καὶ ἐπ. καὶ Etudes, σ. 158 καὶ ἐπ. 231 καὶ ἐπ. καὶ Ἀνδρεάδης Ἔργα I σ. 512.

νικᾶ μόνον μέσα, οὐδὲν καθ' ἑαυτὰ δυνάμενα εἰς οἰκονομίαν βαίνουσιν πρὸς πλήρη ἐξάρθρωσιν.

Ἡ οἰκονομία σταθερῶς πλέον ἐλλειμματική, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα μοιραῖαν τὴν προῖοῦσαν χαλάρωσιν.

Καμμιά σχεδὸν πηγὴ ἐξ ἧς ἠδύνατο ν' ἀντληθοῦν ἐνεργητικὰ στοιχεῖα πλούτου, δὲν εἶχεν ἀπομείνη εἰς διάθεσιν τοῦ Βυζαντίου. Λόγω πολεμικῆς ἀνεπαρκείας καὶ πολιτικῆς ἀποσυνθέσεως, ἐξηρτᾶτο πολλάκις ἢ ὑπαρξίς του ἀπὸ ποικιλώνυμους τυχοδιώκτας, λυμαιομένους τότε ἀσυστότως τὴν Ἄνατολὴν. Διαθέτοντες οὗτοι ἰδίαν δύναμιν, ἥτις ὡς ἀπειλὴ ἠδύνατο ν' ἀποβῆ ἐπικίνδυνος, ὡς ἐπικουρία δὲ ὠφέλιμος, ἐξεβίαζον παραχωρήσεις ὑπὸ μορφήν τινα φεούδων. Ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς Μικρασιατικῆς Φωκαίας λ.χ. ἥτις εἶχε πλούσια ὀρυχεῖα στυπτηρίας, καταλέγεται μεταξὺ τούτων. Ὁ ἐκ Γενούης Ζαχαρίας, ἀντὶ ἀμφιβόλου πολεμικῆς ἐπικουρίας, ἠσφάλισεν ἐπὶ γενεᾶς ὀλοκλήρους, ὑπὲρ τῆς οἰκογενείας του, ἀφάνταστα ἐκ τῆς παραχωρήσεως κέρδη, τὰ ὅποια ἄλλως θὰ περιήρχοντο εἰς τὸ βυζαντινὸν δημόσιον. Παραχώρησις ἐκμεταλλεύσεως τῶν προσόδων τῆς νήσου Χίου, ἀφήρесе ταῦτα ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἐνεργητικὸν τῆς αὐτοκρατορίας⁴⁰.

Ἡ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας τέλος, ἄσκησις διοικήσεως μὲ σκοπὸν τὴν παντοδαπὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς χώρας ἀπὸ διαφόρους προνομιοῦχους πόλεις ἢ ἄτομα, ἢ οἰκογενείας, ἀφήρει πλείστας προσόδους, ἀπερρόφα δὲ κυριώτατα ὅλα τὰ ἐκ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ἐμπορικῆς δραστηριότητος κέρδη, ὑπὲρ κέντρων ἔξω τῆς αὐτοκρατορίας κειμένων. Οὕτω πλουσία καθ' ἑαυτὴν χώρα, περιέπιπτεν εἰς ἐσχάτην πενίαν, διότι κάθε πηγὴ προσόδου καὶ κάθε ἐντεῦθεν ὠφέλεια, ἐχάνετο δι' αὐτὴν καὶ ἀπήρτιζε θετικὸν παράγοντα πλούτου ἄλλων χωρῶν. Κυριολεκτικῶς δηλ. ἀπεστραγγίζετο ἢ Ἄνατολὴ ὀλόκληρος, μὲ ληστρικὴν ἐκμετάλλευσιν τρίτων, τὰ καθ' ἑαυτὰ δὲ εἰς τὸ Βυζάντιον ἀνήκοντα ἐνεργητικὰ στοιχεῖα, μετετρέποντο εἰς παθητικά, διότι ἐξήγοντο χωρὶς ἀνταλλάγματα, ἐβάρυναν τὴν πλάστιγγά του καὶ κατ' ἀντίκτυπον ἐπληττον θανασίμως τὸ νόμισμα.

⁴⁰ Heyd, I σ. 438 καὶ ἐπ., 495 καὶ ἐπ.

⁴¹ Ὅμιλῶν ὁ Παχυμέρης εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, II σ. 493 καὶ ἐπ., περὶ τῶν μέτρων τὰ ὅποια ἐλαμβάνοντο πρὸς

Οἱ αὐτοκράτορες προσπαθοῦν διὰ τοῦ δολίου τρόπου τῆς κιθδηλείας, ν' ἀσφαλίσουν ταμιακὰ ἐφόδια, εἰς τὸ ἔχον ἀνάγκην τοιούτων Δημόσιον ⁴¹. Ἐπολλαπλασίαζαν τὰ ὄργανα πληρωμῆς, ποσοτικῶς ἠϋξανον ταῦτα, μὲ ὀνομαστικὴν τιμὴν τὴν ἀρχικὴν πάντοτε, φερόμενοι ἀπὸ τὴν σφαλερὰν ἐλπίδα ὅτι ἡ κτητικὴ τοῦ ἱκανότης θὰ παρέμενεν ἀναλλοίωτος. Ἐφήρμοζον δηλ. ἔκτοτε μὲ τὰς ἐν χρήσει τότε μεθόδους τὴν πολιτικὴν τοῦ ἀλογίστου πληθωρισμοῦ, μὲ ἀποτελέσματα ἀσφαλῶς παραπλήσια πρὸς τὰ ἐπανειλημμένως σημειωθέντα εἰς τὰ νεώτερα κράτη.

Τὸ βυζαντινὸν νόμισμα ἔφθινεν ἀθεραπεύτως, τὸ κῦρος του σβύνει. Αἱ ἀλλεπάλληλοι μεταλλικαὶ του ἀλλοιώσεις καὶ αἱ νομοθετικαὶ αὐθαιρεσίαι, πρὸς ἀνόρθωσιν τῆς κλονιζομένης πίστεως, δὲν ἀνακόπτουν τὴν ὑποτίμησιν, διότι καὶ ἐκεῖ, ὅπως παντοῦ ἄλλοῦ καὶ πάντοτε, ἡ ὑποτίμησις ἦτο σύμπτωμα τῆς ἀσθενείας καὶ ὄχι αἰτία ταύτης. Αἱ προσπάθειαι πρὸς συγκράτησιν τῆς ἀξίας εἰς τὰς ἐσωτερικὰς συναλλαγὰς, μὲ νομικὰς δεξιολογίας, μὲ καθορισμὸν μονομερῆ τῶν τιμῶν καὶ κεκαλυμμένας νοθείας, δὲν ἠδύναντο νὰ σταματήσουν τὴν μοιραίαν πλέον ὀλίσθησιν καὶ τὴν διάστασιν μεταξὺ τῆς πραγματικῆς—μεταλλικῆς ἀξίας καὶ τῆς ὀνομαστικῆς τοιαύτης ⁴².

ἀντιμετώπισιν τῶν δαπανῶν, ἐπὶ τοῦ πολιτικῶς ἄφρονος τούτου ἡγεμόνος, ὅστις δὲν εἶχε τοῦ πατρός του Μιχαὴλ Η', οὔτε τὴν ἰσχυρὰν θέλησιν, οὔτε τὴν διπλωματικὴν δεξιότητα, οὔτε τὴν συνείδησιν τοῦ Βυζαντινοῦ μεγαλείου, ἀλλὰ μόνον καὶ θεολογικὴν κατάρτισιν (ἴδε διὰ τὴν θλιβερὰν ἀλλ' ἐνδιαφέρουσαν αὐτὴν περίοδον κυρίως Παπαρρηγόπουλον ΣΙ σ. 136 καὶ ἐπ.), λέγει τὰ ἀκόλουθα: «... ἀλλὰ καὶ τὸ νόμισμα διὰ τὴν χρεῖαν ἐκιθδηλεύετο. Πρότερον μὲν γὰρ ἐπὶ Ἰωάννου τοῦ Δούκα τὸ δῖμοιρον τοῦ ταλάντου τῶν νομισμάτων χρυσὸς ἦν ἀπεφθός... ὕστερον δὲ ἐπὶ Μιχαὴλ τῆς πόλεως ἀλούσης, διὰ τὰς τότε κατ' ἀνάγκην δόσεις—καὶ μᾶλλον πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς—μετεγεγράφετο μὲν τὰ τῶν παλαιῶν σημείων, τῆς πόλεως χαραττομένης ὀπισθεν, καθυφίετο δὲ καὶ παρὰ κεράτιον τὸ ἐκ χρυσοῦ νομιζόμενον, ὡς πεντεκαίδεκα πρὸς τὰ εἴκοσι τέσσαρα γίνεσθαι. Μεταλλάξαντος δ' ἐκείνου πρότερον μὲν εἰς δέκα τέσσαρα περιέστη πρὸς δέκα, νῦν δὲ ἄλλα καὶ ἐφ' ἡμισείας τὸ ἀπεφθόν καταμίγνυται, παρ' ἦν αἰτίαν καὶ δυσπόριστα μὲν ἐκ τοῦ καιροῦ τὰ χρειώδη, δύσωνα δ' αὖθις καὶ ταῦτα...»

⁴² Τὸ κεφάλαιον τοῦ Ἀνδρεάδη εἰς τὴν Ἱστορ. σ. 409 καὶ ἐπ. «ἡ κτητικὴ ἀξία τοῦ νομίσματος» περιέχει πολλὴν ἀσάφειαν. Ἐπίσης ἀσυστηματοποίητος εἶναι καὶ ἡ εὐρυτέρα τοῦ θέματος μελέτη εἰς Ἔργα Ι σ. 498 καὶ ἐπ. «La puissance d'achat de la monnaie».

Διότι τὴν βαρύτητα τοῦ νομίσματος προσδίδει ὄχι ἢ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐθαίρετος πολλάκις καὶ συγκρατημένη τιμῆ, ἀλλ' ἢ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ αὐτόματος τοιαύτη, σύμφωνα μὲ τὴν πραγματικὴν ἐκτίμησιν τῆς ἐσωτερικῆς ἀξίας καὶ τῆς κτητικῆς του ἱκανότητος.

Οὕτω τὸ ἀκλόνητον ἄλλοτε χρυσοῦν βυζαντινὸν νόμισμα, τὸ διεθνῶς χρησιμοποιούμενον εἰς τὰς συναλλαγὰς μὲ ἀκεραίαν ἐξοφλητικὴν δύναμιν, γίνεται ἐφεξῆς δεκτὸν εἰς τιμὴν ὄχι ἀπόλυτον, ἀλλὰ κυμαινομένην ἀναλόγως τοῦ ἐκάστοτε περιεχομένου ἐν αὐτῷ μετάλλου.

* * *

Τὸ Βυζάντιον εἶχε πρὸ πολλοῦ χάσει τὴν δεσπόζουσαν θέσιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν κίνησιν τοῦ τότε μεσογειακοῦ κόσμου. Εἶχε περιέλθει αὕτη εἰς χεῖρας ἄλλων χωρῶν, ἐργαζομένων μὲ ἄλλας μεθόδους. Ἡ παλαιωθεῖσα μορφή τῶν κατὰ τὸν μεσαιῶνα συναλλαγῶν, δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἱκανοποιῇ τὸ ἐξελισσόμενον διεθνὲς ἐμπόριον, ἤρχιζε δὲ νὰ διαγράφεται τῆς νεωτέρας οἰκονομίας ἢ ταχυτέρα καὶ ἐλαστικωτέρα ἐνέργεια. Πρὸς τὰς νέας μεθόδους δὲν ἠθέλησαν, ἢ δὲν ἠδυνήθησαν, νὰ προσαρμοσθοῦν οἱ Βυζαντινοί, ἀποστεωμένοι πλέον καὶ ἀκίνητοῦντες εἰς τοὺς θεσμούς, τὸ δίκαιον, τὰς συνηθείας καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀντίληψιν τοῦ συμφέροντος.

Αἱ συναλλαγὰι ὅμως ἔχουν ἀπαραιτήτως ἀνάγκην ἐνὸς ὀργάνου, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι σταθερὸν καὶ ἀδιάσειστον εἰς τὴν ἀξίαν του, διὰ ν' ἀσφαλίζῃ κατὰ τὸ δυνατόν ἀπὸ διακυμάνσεις ἀπροβλέπτους, ἀπειλούσας τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν. Ἦδη δὲ ἀναφέρει ὁ Stein—ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, χρησιμεύει ὡς μέτρον ὑπολογισμοῦ ὄχι πλέον ὁ βυζαντινὸς ὑπέρπυρος, ἀλλὰ τὸ βενετικὸν δουκάτον—νόμισμα χρυσοῦς βάσεως, μὲ αὐστηρῶς ἠσφαλισμένην ἀκεραίαν τὴν εἰς πολύτιμον μέταλλον περιεκτικότητα. Ἡ συνήθως ἀπαντωμένη εἰς τὰς συναλλαγὰς φράσις εἶναι «ὑπέρπυρα Α διὰ δουκάτων βενετικῶν ἰστώντων οὐγίας α»⁴³. Ἡ ἀξιοῦν οἱ Βενετοὶ λ.χ. κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν συμβατικῶν ὑποχρεώσεων, καταβολὴν εἰς βυζαντινὰ νομί-

⁴³ Stein, σ. 14. Ἀκριβῶς ὅπως, ὅταν ἐπὶ ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, δὲν ἀπηγορεύετο ὁ καθορισμὸς τῶν τιμῶν εἰς νόμισμα χρυσοῦς βάσεως. Ὅσα δηλ. ὑπέρπυρα κακῆς μεταγενεστέρας κοπῆς, χωροῦν εἰς δουκάτον βενετικόν, τοῦ ὁποῖου δὲν ἀμφισβητεῖται ἢ εἰς χρυσὸν περιεκ-

σματα, ὄχι τὰ νῦν κυκλοφοροῦντα, ἀλλὰ τὰ τῆς παλαιᾶς ἀκεραίας κοπῆς⁴⁴. Τὴν πρωτεύουσαν θέσιν καταλαμβάνουν οὕτω ἄλλα νομίσματα, ἐκθρονίζοντα ὀριστικῶς τὸ βυζαντινὸν ὑπερπυρον⁴⁵. Ἐφεξῆς ἀρχίζουν νὰ ρυθμίζουν καὶ τὰς ἐν Ἀνατολῇ συναλλαγὰς χρυσᾶ νομίσματα ἰταλικῶν πόλεων, ἡ οἰκονομία τῶν ὁποίων, σταθερῶς ἐνεργητικὴ καὶ εὐρείας ἀκτινοβολίας, ἔπλασσε νέον ἀσφαλὲς χρυσοῦν ὄργανον συναλλαγῶν, ὑποκαταστήσαν τὸ φθαρὲν βυζαντινὸν νόμισμα.

Ἡ οἰκονομία δηλ. τῆς Δύσεως ἔχει ἀφυπνισθῆ μετὰ αἰῶνων λήθαργον, καθ' οὓς ἐκυριάρχησε τὸ Βυζάντιον. Ἡ διεθνὴς ἐπιβολὴ τοῦ βενετικοῦ δουκάτου (Ducato d'oro), ἡ τοῦ φιορινίου (Fiorino d'oro) τῆς Φλωρεντίας, κατασκευαζομένων μὲ χρυσὸν ἀπολύτου καθαρότητος (24 καρατίων) καὶ ἀκριθέστατα εἰς τὸ ὠρισμένον βᾶρος, φανερώνει τὴν πρὸς δυσμὰς διαγραφομένην σαφῆ μετατόπισιν τοῦ κέντρου τῆς οἰκονομικῆς βαρύτητος. Ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς πλουσίας Ἀνατολῆς, φεύγει ἀπὸ τὰς ἀσθενικὰς χεῖρας τοῦ παρακμάζοντος Βυζαντίου, ἐν πλήρει πλέον παθητικότητι ζῶντος καὶ περιέρχεται εἰς τὰς ἐμπορικῶς ὀργανωμένας καὶ τολμηρὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας.

ΑΛΕΞ. Ν. ΔΙΟΜΗΔΗΣ

τικότης. Ἡ πληρωμὴ π. χ. τῆς εἰς τὸν βενετὸν βᾶϊλον ἐτησίως ἐπιχορηγήσεως, ἐγένετο εἰς βενετικὰ δουκάτα. Ἐὰν ἡ πληρωμὴ ἐγένετο ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὸ ἐπιχώριον νόμισμα, τότε ἐγένετο αὕτη κατὰ λόγον δύο ὑπερπύρων πρὸς ἓν δουκάτον. Diehl, Etudes, σ. 248 καὶ ἐπ.

⁴⁴ Gratiani, Etudes σ. 234. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀσφαλῶς δὲ καὶ εἰς ἄλλα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐκυκλοφόρουν ἀφθονα ξένα νομίσματα. Τὰ βυζαντινά, μὴ δημιουργοῦντα αἴσθημα ἀσφαλείας, ἀνεπληροῦντο μὲ νομίσματα Γενούης, Βενετίας, Φλωρεντίας, τὰ ὁποῖα ἐπροτίμων οἱ συναλλασσόμενοι, ἐγχώριοι καὶ ξένοι—ἴδε Πασπάτη Βυζ. Μελ. σ. 230.

⁴⁵ Ἡ μὲ τὸν ἔξω κόσμον ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τοῦ Βυζαντίου δὲν ἀφίνει πλέον θετικὰς ὠφελείας, διότι αἱ ὠφέλεια διαρρέουν πρὸς τρίτους. Τὰ ὑπάρχοντα τέλος ἀποθέματα χρυσοῦ, σωρευθέντα ἀπὸ αἰῶνων ἀκμῆν, ἔχουν ἐξαντληθῆ. Χρυσὸς ἰδὲν ὑπάρχει πλέον διὰ κοπὴν νομισμάτων. Ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου (1423—48), κατὰ τοὺς ἐρευνησάντας νομισματολογικῶς τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Βυζαντίου, τὰ κοπέντα νομίσματα εἶναι ἀργυρᾶ μόνον καὶ χαλκᾶ.